

सुभाषितानि

प्रश्न: 1. पाठे दत्तानां पद्यानां (श्लोकानां) सस्वरवाचनं कुरुत—(पाठ में दिए गए श्लोकों का सस्वर वाचन कीजिए—)

उत्तरम्— छात्र स्वयं सुस्वर वाचन करें।

प्रश्न: 2. श्लोकांशेषु रिक्तस्थानानि पूरयत—(श्लोक के अंशों में रिक्त स्थान की पूर्ति कीजिए—)

- (क) समुद्रमासाद्य .....।
- (ख) .....वचः मधुरसूक्तरसं सृजन्ति।
- (ग) तद्भागधेयं .....पशूनाम्।
- (घ) विद्याफलं .....कृपणस्य सौख्यम्।
- (ड) स्त्रियां .....सर्वं तद् .....कुलम्।

उत्तरम्— (क) भवन्त्यपेयाः, (ख) श्रुत्वा, (ग) परम, (घ) व्यसनिनः, (ड) रोचमानायां, रोचते।

प्रश्न: 3. प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत—(प्रश्नों के उत्तर एक पद में लिखिए—)

- (क) व्यसनिनः किं नश्यति?
- (ख) कस्यां रोचमानायां सर्वं कुलं रोचते?
- (ग) कस्य यशः नश्यति?
- (घ) कस्मिन् श्लोके सक्षमाङ्गते: प्रभावो वर्णितः?
- (ड) मधुरसूक्तरसं के सृजन्ति?

उत्तरम्— (क) विद्याफलम्, (ख) स्त्रियाम्, (ग) लुभ्यस्य, (घ) प्रथमे, (ड) सन्तः।

प्रश्न: 4. अधोलिखित-तद्भव-शब्दानां कृते पाठात् चित्वा संस्कृतपदानि लिखत—(नीचे लिखे तद्भव शब्दों के लिए पाठ में से संस्कृत शब्द चुनकर लिखिए—)

यथा—	कंजूस	कृपणः
कडवा	.....	
पूँछ	.....	
लोभी	.....	
मधुमक्खी	.....	
तिनका	.....	

उत्तरम्— कटुकम्, पुच्छम्, लुभ्यः, मधुमक्खिका, तृणम्।

प्रश्न: 5. अधोलिखितेषु वाक्येषु कर्तृपदं क्रियापदं च चित्वा लिखत—(नीचे लिखे वाक्यों में से कर्तृपद और क्रियापदों का चयन करके लिखिए—)

वाक्यानि	कर्ता	क्रिया
यथा— सन्तः मधुरसूक्तरसं सृजन्ति।	सन्तः:	सृजन्ति
(क) निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः।	.....	.....
(ख) गुणज्ञेषु गुणाः भवन्ति।	.....	.....
(ग) मधुमक्खिका माधुर्यं जनयेत्।	.....	.....
(घ) पिशुनस्य मैत्री यशः नाशयति।	.....	.....
(ड) नद्यः समुद्रमासाद्य अपेयाः भवन्ति।	.....	.....

उत्तरम्—	कर्ता	क्रिया
(क) दोषाः	भवन्ति	
(ख) गुणाः	भवन्ति	
(ग) मधुमक्खिका	जनयेत्	
(घ) मैत्री	नाशयति	
(ड) नद्यः	भवन्ति	

प्रश्न: 6. रेखाङ्कितानि पदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत—(रेखांकित पदों के आधार पर प्रश्न-निर्माण कीजिए—)

(क) गुणाः गुणज्ञेषु गुणाः भवन्ति।	(ख) नद्यः सुस्वादुतोयाः भवन्ति।
(ग) लुभ्यस्य यशः नश्यति।	(घ) मधुमक्खिका माधुर्यमेव जनयति।
(ड) महतां प्रकृतिः सुस्थिरा भवति।	

उत्तरम्— (क) के गुणज्ञेषु गुणाः भवन्ति?
 (ग) कस्य यशः नश्यति?
 (ड) महतां का सुस्थिरा भवति?

(ख) का: सुस्वादुतोयाः भवन्ति?
(घ) का माधुर्यमेव जनयति?

प्रश्नः 7. उदाहरणानुसारं पदानि पृथक् कुरुत्—(उदाहरण अनुसार पदों को पृथक्-पृथक् कीजिए—)

यथा—	समुद्रमासाद्य	—	समुद्रम्	+ आसाद्य
	1. माधुर्यमेव	—	.....+	.....
	2. अल्पमेव	—	.....+	.....
	3. सर्वमेव	—	.....+	.....
	4. समानमपि	—	.....+	.....
	5. महात्मनामुक्तिः—	—	.....+	.....

उत्तरम्—	1. माधुर्यम् + एव	2. अल्पम् + एव	3. सर्वम् + एव
	4. समानम् + अपि	5. महात्मनाम् + उक्तिः	

अतिरिक्तः अभ्यासः

(1) श्लोकांशान् परस्परम भेलयत्—(श्लोकांशों का परस्पर मेल कीजिए—)

सुखादुतोयाः प्रभवन्ति नद्यः	श्रुत्वा वचः मधुरसूक्तरसं सृजन्ति।
साहित्यसङ्गीतकला विहीनः	राज्यं प्रमत्सचिवस्य नराधिपस्य।

सन्तस्तथैव समसज्जनदुर्जनानां

विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं

समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः

साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः।

उत्तरम्—	सुखादुतोयाः प्रभवन्ति नद्यः	समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः
	साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः	साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः।
	सन्तस्तथैव समसज्जनदुर्जनानां	श्रुत्वा वचः मधुरसूक्तरसं सृजन्ति।
	विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं	राज्यं प्रमत्सचिवस्य नराधिपस्य।

(2) पदानि पृथक् कुरुत् (पदों को पृथक् कीजिए—)

1. कुलमर्थपरस्य = (..... + ...
2. त्वमेव = (..... + ...
3. अहमपि = (..... + ...
4. समुद्रमासाद्य = (..... + ...
5. गृहमागतः = (..... + ...

उत्तरम्—	1. कुलम् + अर्थपरस्य	2. त्वम् + एव	3. अहम् + अपि
	4. समुद्रम् + आसाद्य	5. गृहम् + आगतः	

(3) समानार्थकं पदं चित्वा समक्षं रिक्तस्थाने लिखत्—(समानार्थ पद चुनकर समाने रिक्त स्थान में लिखिए—)

मञ्जूषा—सज्जनाः, त्यजति, कीर्तिः, महापुरुषाणां/महात्मनाम्, राजा

1. यशः = ...
2. नराधिपः = ...
3. सन्तः = ...
4. जहाति = ...
5. महताम् = ...

उत्तरम्—	1. कीर्तिः	2. राजा	3. सज्जनाः
	4. त्यजति	5. महात्मनाम्/महापुरुषाणाम्	

(4) अधोवत्तेषु वाक्येषु कर्तृपदं क्रियापदं च चिनुत्—(कर्तापद और क्रियापद चुनिए—)

वाक्य	कर्ता	क्रिया
1. मधुमक्षिका मधु जनयति।	.....	.....
2. व्यसनं विद्याफलं नाशयति।	.....	.....
3. सज्जनाः सज्जनदुर्जनानां वचनानि	.....	.....
समम् एव आकर्णयन्ति।	.....	.....
4. अर्थपरस्य धर्मः नशयति।	.....	.....
5. महतां प्रकृतिः निजं भावं न त्यजति।	.....	.....
उत्तरम्—	1. मधुमक्षिका — जनयति	2. व्यसनम् — नाशयति

3. सज्जनाः — आकर्णयन्ति

4. धर्मः — नश्यति

5. प्रकृतिः — त्वजति

(5) विपरीतार्थकानि पदानि मेलयत—(विपरीतार्थक पदों का परस्पर मेल कीजिए—)

कटुकम्	वैरम्
दोषाः	नाशयति
मैत्री	अपयशः
पेयाः	गुणाः
सृजति	मधुरम्
यशः	अपेयाः

उत्तरम्— कटुकम् — मधुरम्;

पेयाः — अपेयाः;

दोषाः — गुणाः;

सृजति — नाशयति;

मैत्री — वैरम्;

यशः — अपयशः।

बहुविकल्पीयप्रश्नाः

(1) प्रत्तविकल्पेभ्यः शुद्धम् उत्तरम् चित्वा लिखत—(दिए गए विकल्पों में से शुद्ध उत्तर चुनकर लिखिए—)

1. महताम् प्रकृतिः सैव (..... + ...

(स + एव; सा + ऐव; सा + एव)

2. समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः (..... + ...

(भवन्ति + पेयाः, भवन्ति + अपेयाः, भवन्त्य + पेयाः)

3. लुब्धस्य नश्यति.....। (यशम्, यश, यशः)

4. मधुमक्षिका पुष्पाणां रसं.....। (पा + क्त्वा) (मधुरं मधु जनयति।
(पात्वा, पिबित्वा, पीत्वा)

5. राज्यं प्रमत्सचिवस्य.....।
(कृपणस्य, पिशुनस्य, नराधिपस्य)

उत्तरम्— 1. सा + एव   2. भवन्ति + अपेयाः   3. यशः

4. पीत्वा   5. नराधिपस्य।

प्रश्नः 2. उचितं विकल्पं चित्वा एकपदेन उत्तरत—(उचित विकल्प चुनकर एक पद में उत्तर दीजिए।)

1. अर्थपरस्य कः नश्यति? (गुणः, धर्मः, अर्थः)

2. कस्य सौख्यं नश्यति? (कृपणस्य, लुब्धस्य, पिशुनस्य)

3. के निर्गुणं प्राप्य दोषाः भवन्ति? (सज्जनाः, दर्जनाः, गुणाः)

4. के मधुरसूक्तरसं सृजन्ति? (मधुमक्षिकाः, सन्तः, समुद्राः)

5. नद्यः कम् आसाद्य अपेयाः भवन्ति? (निर्गुणम्, समुद्रम्, स्वभावम्)

उत्तरम्— 1. धर्मः   2. कृपणस्य   3. गुणाः

4. सन्तः   5. समुद्रम्

प्रश्नः 3. उचितपदं चित्वा प्रश्ननिर्माणम् कुरुता।

1. सन्तः मधुरसूक्तरसं सृजन्ति। (कः, किम्, के)

2. लुब्धस्य यशः नश्यति। (कः, कस्य, कम्)

3. गुणाः गुणजेषु गुणाः भवन्ति। (कस्मिन्, कयोः, केषु)

4. व्यसनेन विद्याफलम् नश्यति। (कः, किम्, केन)

5. नद्यः सुस्वादुतोयाः प्रभवन्ति। (का, के, काः)

उत्तरम्— 1. के   2. कस्य   3. केषु

4. किम्   5. काः

बिनस्य वाणी न कदापि मे श्रुता

प्रश्न: 1. उच्चारणं कुरुत्—(उच्चारण कीजिए—)

कस्मिश्चत्	विचिन्त्य	साध्विदम्
क्षुधार्तः	एतच्छृत्वा	भयसन्त्रस्तमनसाम्
सिंहपदपद्धतिः	समाह्नानम्	प्रतिध्वनिः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं उच्चारण करें।

प्रश्न: 2. एकपदेन उत्तरं लिखत—(एक पद में उत्तर लिखिए—)

- (क) सिंहस्य नाम किम्?
- (ख) गुहायाः स्वामी कः आसीत्?
- (ग) सिंहः कस्मिन् समये गुहायाः समीपे आगतः?
- (घ) हस्तपादादिकाः क्रियाः केषां न प्रवर्तन्ते?
- (ङ) गुहा केन प्रतिध्वनिता?

उत्तरम्— (क) खरनखरः, (ख) दधिपुच्छः, (ग) सूर्यास्तसमये, (घ) भयसन्त्रस्तमनसाम्, (ङ) उच्चगर्जनेन।

प्रश्न: 3. मञ्जूषातः अव्ययपदं चित्वा वाक्यानि पूरयत—(मञ्जूषा से अव्यय शब्दों को चुनकर वाक्य पूरे कीजिए—)

सदा ब्रह्मः दूरं तावत् तर्हि तदा

- (क) यदा दशवादनं भवति ..... छात्राः विद्यालयं गच्छन्ति।
- (ख) सूर्यः पूर्वदिशायां ..... उदेति।
- (ग) शृगालः गुहायाः ..... आसीत्।
- (घ) स च यावत् पश्यति; ..... सिंहपदपद्धतिः गुहायां प्रविष्ट्य दृश्यते।
- (ङ) शृगालोऽपि ततः ..... पलायमानः अपठत्।
- (च) यदि सफलताम् इच्छसि ..... आलस्यं त्वज।

उत्तरम्— (क) तदा

- (ख) सदा
- (ग) ब्रह्मः
- (घ) तावत्
- (ङ) दूरं
- (च) तर्हि

प्रश्न: 4. पूर्णवाक्येन उत्तरत—(पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए—)

- (क) खरनखरः कुत्र प्रतिवसति स्म?
- (ख) महतीं गुहां दृष्ट्वा सिंहः किम् अचिन्तयत्?
- (ग) शृगालः किम् अचिन्तयत्?
- (घ) शृगालः कुत्र पलायितः?
- (ङ) किं विचार्य सिंहः शृगालस्य आह्नानमकरोत्?
- (च) अस्यां कथायां कस्य चातुर्थं निरूपितं सिंहस्य शृगालस्य वा?

उत्तरम्— (क) खरनखरः कस्मिश्चत् वने प्रतिवसति स्म।

- (ख) महतीं गुहां दृष्ट्वा सिंहः अचिन्तयत्—“नूनम् एतस्यां गुहायां रात्रौ कोऽपि जीवः आगच्छति। अतः अत्रैव निगृद्धो भूत्वा तिष्ठामि” इति।
- (ग) शृगालः अचिन्तयत्—“अहो विनष्टोऽस्मि। नूनम् अस्मिन् बिले सिंहः अस्ति इति तर्कयामि। तत् किं करवाणि?”

(घ) शृगालः दूरं पलायितः।

(ङ) मम आह्वानं श्रुत्वा सः बिले प्रविश्य मे भोज्यं भविष्यति इति विचार्य सिहः शृगालस्य आह्वानम् अकरोत्।

(च) अस्यां कथायां शृगालस्य चातुर्यं निरुपितम्।

प्रश्नः 5. मञ्जूषातः अव्ययपदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत्—(मञ्जूषा से अव्यय पदों को चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए—)

सहसा, दूरे, क्रमशः, यदा, तदा, परन्तु, यदि, तर्हि, तत्र

एकस्मिन् वने कश्चन व्याधः जालं विस्तीर्य.....स्थितः। .....आकाशे सपरिवारः
कपोतराजः चित्रग्रीवः निर्जितः। .....तण्डुलकणानामुपरि कपोतानां लोभो जातः। .....
राजा तत्र सहमतः नासीत्। तस्य युक्तिः आसीत्.....निर्जने वने कोऽपि मनुष्यो
नास्ति.....कुतो वा तण्डुलकणानां सम्भवः? .....राजः उपदेशमस्वीकृत्य ते
नीचैः आगता, ...जाले निपतिताः। अतः उक्तम् ‘.....विदधीत न क्रियाम्’।

उत्तरम्— दूरे, तत्र, क्रमशः, परन्तु, यदि, तर्हि, यदा, तदा, सहसा।

प्रश्नः 6. घटनाक्रमानुसारं वाक्यानि लिखत—(वाक्यों को घटना के क्रम अनुसार लिखिए—)

(क) गुहायाः स्वामी दधिपुच्छः नाम शृगालः समागच्छत्।

(ख) सिंहः एकां महतीं गुहाम् अपश्यत्।

(ग) परिभ्रमन् सिंहः क्षुधार्तो जातः।

(घ) दूरस्थः शृगालः रवं कर्तुमारब्धः।

(ङ) सिंहः शृगालस्य आह्वानमकरोत्।

(च) दूरं पलायमानः शृगालः श्लोकमपठत्।

(छ) गुहायां कोऽपि अस्ति इति शृगालस्य विचारः।

उत्तरम्— (क) परिभ्रमन् सिंहः क्षुधार्तो जातः।

(ख) सिंहः एकां महतीं गुहाम् अपश्यत्।

(ग) गुहायाः स्वामी दधिपुच्छः नाम शृगालः समागच्छत्।

(घ) गुहायां कोऽपि अस्ति इति शृगालस्य विचारः।

(ङ) दूरस्थः शृगालः रवं कर्तुमारब्धः।

(च) सिंहः शृगालस्य आह्वानमकरोत्।

(छ) दूरं पलायमानः शृगालः श्लोकमपठत्।

अतिरिक्तः अभ्यासः

(१) पाठांशम् पठत अधोदत्तान् प्रश्नान् च उत्तरत—(पाठांश पढ़िए और निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए।)

कर्त्त्वस्मिन्दिवत् वने खरनखरः नाम सिंहः प्रतिवसति स्म। सः कदाचित् इतस्ततः परिभ्रमन् क्षुधार्तः न
किञ्चिदपि आहारं प्राप्तवान्। ततः सूर्यास्तसमये एकां महतीं गुहां दृष्ट्वा सः अचिन्तयत्—“नूनम्
एतस्यां गुहायां रात्रौ कोऽपि जीवः आगच्छति। अतः अत्रैव निगृहो भूत्वा तिष्ठामि” इति।

I. एकपदेन उत्तरत।

1. खरनखरः कः आसीत्? _____ 2. सः कुत्र वसति स्म? _____

3. सः कीदृशः इतः ततः अप्रभत्? _____

4. सः कदा गुहाम् अपश्यत्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत।

1. गुहां दृष्ट्वा सिंहः किम् अचिन्तयत्?

2. एतत् विचिन्त्य सः किम् अकरोत्?

III. भाषिककार्यम्

(क) ‘एतस्यां गुहायां कोऽपि जीवः आगच्छति’ इति वाक्ये-

1. आगच्छति क्रियापदस्य कः कर्ता? _____

2. ‘एतस्यां गुहायाम्’ _____ अत्र किं विशेषणपदम्? _____

3. वाक्ये किम् अव्यय पदम् प्रयुक्तम्? _____

4. ‘रात्रौ’ _____ अत्र किं विभक्तिं वचनम्? _____

(ख) यथानिर्देशम् रिक्तस्थानानि पूरयत्-

1. एतस्याम् _____ (द्विव.) _____ (ब. व.)

2. गुहायाम् _____ (द्विव.) _____ (ब. व.)

3. दृष्ट्वा _____ धातुः _____ प्रत्ययः

(ग) सन्धिविच्छेदं कुरुत।

1. क्षुधार्तः = _____ + _____ 2. अत्रैव = _____ + _____

उत्तरम्-

- I. 1. सिंहः 2. वने 3. क्षुधार्तः 4. सूर्यस्तसमये
- II. 1. नूनम् एतस्यां गुहायां रात्रौ कोऽपि जीवः आगच्छति।
2. सः तत्रैव गुहायां निगूढः श्रूत्वा अतिष्ठत।
- III. (क) 1. जीवः 2. एतस्याम् 3. अपि 4. सप्तमी एकवचनम्
(ख) 1. एतयोः, एतासाम् 2. गुहयोः, गुहासु 3. दृश्य+क्त्वा
(ग) 1. क्षुधा+आर्तः 2. अत्र+एव

(2) मञ्जूषातः समानार्थकम् पदम् आदाय रिक्तस्थानानि पूरयत्—(मञ्जूषा से समानार्थक पद लेकर रिक्त स्थान भरिए—)

कम्पनम्, आकारयिष्यसि, शब्दम्, विशालाम्, एवम् बुभुक्षितः गमिष्यामि

- 1. महतीम् _____
- 2. क्षुधार्तः _____
- 3. यास्यामि _____
- 4. वेपथुः _____
- 5. रवम् _____
- 6. आहृयसि _____
- 7. इत्थम् _____

उत्तरम्— 1. विशालाम् 2. बुभुक्षितः 3. गमिष्यामि 4. कम्पनम्
5. शब्दम् 6. आकारयिष्यसि 7. एवम्

(3) शुद्धस्य कथनस्य समक्षम् ‘आम्’ अशुद्धस्य च समक्षम् ‘न’ इति लखित।

- 1. दधिपुच्छः सिंहपदपद्धतिं पश्यति।
- 2. सः तर्कयति यत् सिंहः गुहायाः बहिः गतः।
- 3. सः सिंहस्य आह्वानं करोति।
- 4. सः गुहायां प्रविशति।
- 5. सिंहः उच्चैः गर्जति।
- 6. तस्य उच्चगर्जन-ध्वनिना पशवः प्रसन्नाः।
- 7. शृगालेन बिलस्य वाणी पूर्वमपि श्रुता आसीत्।
- 8. यः अनागतम् करोति सः शोभते।

उत्तरम्— 1. आम् 2. न 3. न 4. न
5. आम् 6. न 7. न 8. आम्

(4) पूर्णवाक्येन उत्तरत—(पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए—)

- 1. दधिपुच्छः कथं तर्कयति यत् सिंहः गुहायां स्थितः अस्ति?
- 2. दधिपुच्छस्य शब्दं श्रुत्वा सिंहः किम् अचिन्तयत?
- 3. किम् विचार्यं सिंहः सहसा शृगालस्य आह्वानम् अकरोत?
- 4. सिंहस्य उच्चगर्जनेन किम् अभवत?

उत्तरम्— 1. सिंहपदपद्धतिः गुहायां प्रविष्टा अस्ति परं बहिः न आगता-एतत् दृष्ट्वा सः तर्कयति यत् सिंहः गुहायाम् एव अस्ति।
2. दधिपुच्छस्य शब्दं श्रुत्वा सिंहः अचिन्तयत्—‘नूनमेषा गुहा स्वामिनः सदा आह्वानं करोति।
3. शृगालः बिले प्रविश्य मे भोज्यं भविष्यति इति विचार्यं सः तस्य आह्वानाम् अकरोत।
4. सिंहस्य उच्चगर्जनेन अन्ये पशवः भयभीताः अभवन्; शृगालः अपि दूरं पलायितः।

(5) मञ्जूषातः उचितम् अव्ययं चित्वा पाठांशं पूरयत्—(मञ्जूषा से उचित अव्यय चुनकर पाठांश को पूरा कीजिए—)

‘_____ अस्मिन् बिले सिंह अस्ति इति तर्कयामि। तत् किं करवाणि?’ _____ विचिन्त्य
सः दूरस्थः रवं कुमारब्धः।’ भो बिल! भो बिल! किं न स्मरसि यम्या त्वया _____ समयः
कृतोऽस्ति यत् _____ अहं बाह्यतः प्रत्यागमिष्यामि _____ त्वं माम् आकारयिष्यसि।
_____ त्वं मां न आहृयसि _____ अहं द्वितीयं बिलं यास्यामि।

यदि, तर्हि, यदा, तदा, नूनम् सह एवं

उत्तरम्- 'नूनम्, एवम्, सह, यदा, तदा, यदि, तर्हि।

(6) अधोदत्तानि वाक्यानि कथाया: घनाक्रमेण योजयित्वा पुनः लिखत। (निम्नलिखित वाक्यों को कथा के घटनाक्रम के अनुसार लगाकर पुनः लिखिए—)

1. सः गुहायां निगृहो भूत्वा अतिष्ठत्।
2. सः उच्चैः वदति—'हे बिल! यदि त्वं मां न आह्यसि तर्हि अहं द्वितीयं बिलं यास्यामि।'
3. सिंहस्य उच्चवर्जन-प्रतिध्वनिना सर्वे पशवः भयभीताः अभवन्।
4. सः चिन्तयति—'नूनम् सिंहः बिलस्य अन्तः स्थितः! किं करवाणि?
5. शृगालः आगत्य पश्यति—सिंह पदपद्धतिः गुहायां प्रविष्टा।
6. क्षुधार्तः सः इतः ततः भ्रमति सूर्यास्तसमये च एकां गुहाम् पश्यति।
7. कर्मिशिचत् वने एकः सिंह वसति स्म।
8. कदाचिद् भयात् बिलं न वदति इति विचार्य सिंहः शृगालस्य आह्वानम् अकरोत्।

उत्तरम्- 1. कर्मिशिचत् वने एक सिंहः वसति स्म।

2. क्षुधार्तः सः इतः ततः भ्रमति सूर्यास्तसमये च एकां गुहां पश्यति।
3. सः गुहायां निगृहो भूत्वा अतिष्ठत्।
4. शृगालः आगत्य पश्यति—सिंहपदपद्धतिः गुहायां प्रविष्टा।
5. सः चिन्तयति—'नूनम् सिंहः बिलस्य अन्तः स्थितः! किं करवाणि?
6. सः उच्चै वदित—'हे बिल! यदि त्वं मां न आह्यसि तर्हि अहम् द्वितीयं बिलं यास्यामि।'
7. कदाचित् भयात् बिलं न वदति इति विचार्य सिंहः शृंगालस्य आह्वानम् अकरोत्।
8. सिंहस्य उच्चवर्जन-प्रतिध्वनिना सर्वे पशवः भयभीताः अभवन्।

बहुविकल्पीयप्रश्नाः

(1) प्रदत्तविकल्पेभ्यः शुद्धं पदं चित्वा एकपदेन प्रश्नान् उत्तरत—(दिए गए विकल्पों में से शुद्ध उत्तरकर चुनकर एक पद में प्रश्नों के उत्तर दीजिए—)

1. शृगालः रात्रै कुत्र वसति स्म? _____ (वने, बिले, गृहे)
2. सिंहः गुहायां कदा आगच्छति? _____ (सहसा, सूर्यास्तसमये, मध्याह्ने)
3. कः अचिन्तयत्— _____ 'अहो विनष्टोऽस्मि।' _____ (सिंहः, दधिपुच्छः, स्वामी)
4. गुहायाः स्वामी कः? _____ (शृगालः, सिंहः, मृगः)
5. शृगालः कीदृशः आसीत्? _____ (चतुरः, भयभीतः, क्षुधार्तः)

उत्तरम्- 1. बिले 2. सूर्यास्तसमये 3. दधिपुच्छः 4. शृगालः 5. चतुरः

(2) उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानपूर्ति कुरुत—(उचित पद चुनकर रिक्त स्थान पूर्ति कीजिए—)

1. बिलस्य _____ न कदापि मे श्रुता। (ध्वनिः, जरा, वाणी)
2. इथं विचार्य सः शृगालस्य _____ अकरोत्। (भोजनम्, समयम् आह्वानम्)
3. यः _____ सः शोभते। (आगतम्, अनागतम्, आह्वानम्)
4. सिंहः गुहायां _____ भूत्वा अतिष्ठत्। (दूरस्थः, भयभीतः, निगृहः)
5. अन्येऽपि पशवः _____ अभवन्। (विनष्टः, पलायमानाः, भयभीताः)

उत्तरम्- 1. वाणी 2. आह्वानम् 3. अनागतम् 4. निगृहः
5. भयभीताः

(3) श्लोकांशस्य शुद्ध भावं चिनुत—(श्लोकांश का शुद्धभाव चुनिए—)

अनागतं यः कुरुते स शोभते
स शोच्यते यो न करोत्यनागतम।

1. बुद्धिमान् सदा कार्यस्य भविष्यमालिक—परिणामम् एवं चिन्तयेत्।
2. अद्यतनस्य कार्यस्य कः परिणामः भविष्यति इति अविचार्य कार्यम् कुर्यात्।
3. यः नर भविष्यकालिकं परिणामं सुविचार्य तदनुसारं कार्ययोजनां रचयति सः कदापि संतापं न गच्छति।

उत्तरम्- यः नरः भविष्यकालिकं परिणामं सुविचार्य कार्ययोजनां रचयति सः कदापि संतापं न गच्छति।

Chapter - 3 डिजीभारतम्

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत – (निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर एक पद में लिखिए)

(क) कुत्र 'डिजिटल इण्डिया' इत्यस्य चर्चा भवति?

उत्तराणि:

सम्पूर्णविश्वे

(ख) केन सह मानवस्य आवश्यकता परिवर्तते?

उत्तराणि:

कालपरिवर्तनेन

(ग) आपणे वस्तुनां क्रयसमये केषाम् अनिवार्यता न भविष्यति?

उत्तराणि:

रूप्यकाणाम्

(घ) कस्मिन् उद्योगे वृक्षाः उपयुज्यन्ते?

उत्तराणि:

कर्गदोद्योगे

(ङ) अद्य सर्वाणि कार्याणि केन साधितानि भवन्ति?

उत्तराणि:

संगणकयन्त्रेण

2. अधोलिखितान् प्रश्नान् पूर्णवाक्येन उत्तरत (निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर पूर्णवाक्य में लिखिए)

(क) प्राचीनकाले विद्या कथं गृह्णते स्म?

उत्तराणि:

(क) प्राचीनकाले विद्या मुखेन गृह्णते स्म।

(ख) वृक्षाणां कर्तनं कथं न्यूनतां यास्यति?

उत्तराणि:

वृक्षाणां कर्तनं संगणकस्य प्रयोगेण न्यूनतां यास्यति।

(ग) चिकित्सालये कस्य आवश्यकता अद्य नानुभूयते?

उत्तराणि:

चिकित्सालये रूप्यकाणाम् आवश्यकता अद्य नानुभूयते।

(घ) वयम् कस्यां दिशि अग्रेसरामः?

उत्तराणि:

वयम् 'डिजीभारतम्' इति दिशि अग्रेसरामः।

(ङ) वस्त्रपुटके केषाम् आवश्यकता न भविष्यति?

उत्तराणि:

वस्त्रपुटके रूप्यकाणाम् आवश्यकता न भविष्यति।

3. रेखांकितपदान्यधिकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत

(रेखांकित पदों के लिए प्रश्न निर्माण कीजिए)

(क) भोजपत्रोपरि लेखनम् आरब्धम्।

उत्तराणि:

भोजपत्रोपरि किं आरब्धम्?

(ख) लेखनार्थम् कर्गदस्य आवश्यकतायाः अनुभूतिः न भविष्यति।

उत्तराणि:

लेखनार्थम् कस्य आवश्यकतायाः अनुभूतिः न भविष्यति?

(ग) विश्रामगृहेषु कक्षं सुनिश्चितं भवेत्।

उत्तराणि:

कुत्र कक्षं सुनिश्चितं भवेत्?

(घ) सर्वाणि पत्राणि चलद्वरभाषयन्ते सुरक्षितानि भवन्ति।

उत्तराणि:

सर्वाणि पत्राणि कस्मिन् सुरक्षितानि भवन्ति?

(ङ) वयम् उपचारार्थम् चिकित्सालयं गच्छामः।

उत्तराणि:

वयम् किमर्थम् चिकित्सालयं गच्छामः?

4. उदाहरणमनुसृत्य विशेषण विशेष्यमेलनं कुरुत (उदाहरण के अनुसार विशेषण और विशेष्य को मिलाइए)

यथा- विशेषण – विशेष्य

संपूर्ण – भारते

(क) मौखिकम् – (1) ज्ञानम्

(ख) मनोगताः – (2) उपकारः

(ग) टड़किता – (3) काले

(घ) महान् – (4) विनिमयः –

(ङ) मुद्राविहीनः – (5) कार्याणि

उत्तरम्-

संपूर्ण – भारते

(क) मौखिकम् – (1) ज्ञानम्

(ख) मनोगताः – (2) कार्याणि

(ग) टड़किता – (3) काले

(घ) महान् – (4) उपकारः

(ङ) मुद्राविहीनः – (5) विनिमयः

5. अधोलिखितपदयोः सन्धिं कृत्वा लिखत

(निम्नलिखित पदों के लिए संधि करके लिखिए)

पदस्य + अस्य

उत्तराणि:

पदस्य + अस्य = पदस्यास्य।

तालपत्र + उपरि

उत्तराणि:

तालपत्र + उपरि = तालपत्रोपरि।

च + अतिष्ठत

उत्तराणि:

च + अतिष्ठत = चातिष्ठत्।

कर्गद + उद्योगे

उत्तराणि:

कर्गद + उद्योगे = कर्गदोद्योगे।

क्रय + अर्थम्

उत्तराणि:

क्रय + अर्थम् = क्रयार्थम्।

इति + अनयोः

उत्तराणि:

इति + अनयोः = इत्यनयोः।

उपचार + अर्थम्

उत्तराणि:

उपचार + अर्थम् = उपचारार्थम्।

6. उदाहरणमनुसृत्य अधोलिखितेन पदेन लघु वाक्य निर्माणं कुरुत –

(उदाहरण के अनुसार निम्नलिखित पदों से लघु वाक्यों का निर्माण कीजिए)

यथा- जिज्ञासा – मम मनसि वैज्ञानिकानां विषये जिज्ञासा अस्ति।

(क) आवश्यकता – .....

उत्तराणि:

(क) आवश्यकता-अद्यत्वे लेखनार्थं कर्गदस्य आवश्यकता नास्ति।

(ख) सामग्री – .....

उत्तराणि:

सामग्री-लेखनसामग्री वृक्षाणां वल्कलेन निर्मीयते।

(ग) पर्यावरण सुरक्षा – .....

उत्तराणि:

पर्यावरण सुरक्षा-पर्यावरण सुरक्षा अस्माभिः कर्तव्या।

(घ) विश्रामगृहम् – .....

उत्तराणि:

(घ) विश्रामगृहम्-नगरे विश्रामगृहम् अस्ति।

7. उदाहरणानुसारम् कोष्ठकप्रदत्तेषु पदेषु चतुर्थी प्रयुज्य रिक्तस्थानपूर्ति कुरुत – (कोष्ठक से शब्द छाँटकर चतुर्थ विभक्ति से रिक्तस्थान पूर्ति कीजिए)

यथा- भिक्षुकाय धनं ददातु। (भिक्षुक)

(क) ..... पुस्तकं देहि। (छात्र)

उत्तराणि:

छात्राय पुस्तकं देहि।

(ख) अहम् ..... वस्त्राणि ददामि। (निर्धन)

उत्तराणि:

अहम् निर्धनाय वस्त्राणि ददामि।

(ग) ..... पठनं रोचते। (लता)

उत्तराणि:

लतायै पठनं रोचते।

(घ) रमेशः ..... अलम्। (सुरेश)

उत्तराणि:

रमेशः सुरेशाय अलम्।

(ङ) ..... नमः। (अध्यापक)

उत्तराणि:

अध्यापकाय नमः।

सदैव पुरतो निधेहि चरणम्

प्रश्नः 1. पाठे दत्तं गीतं सस्वरं गायता। (पाठ में दिए गए गीत को स्वर में गाइए।)

उत्तरम्— छात्र सुस्वर में गीत को गाएँ।

प्रश्नः 2. अथोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत—(नीचे लिखे प्रश्नों के उत्तर एक पद में दीजिए—)

(क) स्वकीयं साधनं किं भवति?

(ख) पथि के विषमा: प्रखराः?

(ग) सततं किं करणीयम्?

(घ) एतस्य गीतस्य रचयिता कः?

(ङ) सः कीदृशः कविः मन्यते?

उत्तरम्— (क) बलम्।

(ख) पाषाणाः।

(ग) ध्येय-स्मरणम्।

(घ) श्रीधरभास्कर-वर्णकरः।

(ङ) राष्ट्रवादी।

प्रश्नः 3. मञ्जूषातः क्रियापदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत—(मञ्जूषा से क्रिया पद चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए—)

निधेहि विधेहि जहीहि देहि भज चल कुरु

यथा—त्वं पुरतः चरण निधेहि।

(क) त्वं विद्यालयं .....

(ख) राष्ट्रे अनुरक्तिं .....

(ग) मह्यं जलं .....

(घ) मूढ! ..... धनागमतृष्णाम्।

(ङ) ..... गोविन्दम्।

(च) सततं ध्येयस्मरणं .....

उत्तरम्— (क) चल।

(घ) जहीहि।

(ख) विधेहि।

(ङ) भज।

(ग) देहि।

(च) कुरु।

प्रश्नः 4. मञ्जूषातः अव्ययपदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत—(मञ्जूषा से अव्यय पद चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए—)

एव खलु तथा परितः पुरतः सदा विना

(क) विद्यालयस्य ..... एकम् उद्यानम् अस्ति।

(ख) सत्यम् ..... जयते।

(ग) किं भवान् स्नानं कृतवान् .....

(घ) सः यथा चिन्तयति ..... आचरति।

(ङ) ग्रामं ..... वृक्षाः सन्ति।

(च) विद्यां ..... जीवनं वृथा।

(छ) ..... भगवन्तं भज।

उत्तरम्— (क) पुरतः:

(ख) एव

- (ग) खलु
- (घ) तथा
- (ङ) परितः
- (च) विना
- (छ) सदा

प्रश्न: 5. विलोमपदानि योजयत—(विलोम पदों का मिलान कीजिए—)

पुरतः	विरक्तिः
स्वकीयम्	आगमनम्
भीतिः	पृष्ठतः
अनुरक्तिः	परकीयम्
गमनम्	साहसः
उत्तरम्— पुरतः	पृष्ठतः
स्वकीयम्	परकीयम्
भीतिः	साहसः
अनुरक्तिः	विरक्तिः
गमनम्	आगमनम्

प्रश्न: 6. लट्टलकारपदेभ्यः लोट्-विधिलिङ्गलकारपदानां निर्माणं कुरुत—(लट् लकार के पदों से लोट् और विधिलिङ्गलकार के पदों का निर्माण कीजिए—)

लट्टलकारे	लोट्टलकारे	विधिलिङ्गलकारे
यथा— पठति	पठतु	पठेत्
खेलसि	.....	.....
खादन्ति	.....	.....
पिबामि	.....	.....
हसतः	.....	.....
नयामः	.....	.....
उत्तरम्— लोट्टलकारे	विधिलिङ्गलकारे	
खेल	खेले:	
खादन्तु	खादेयुः	
पिबानि	पिबेयम्	
हसताम्	हसेताम्	
नयाम	नयेम	

प्रश्न: 7. अधोलिखितानि पदानि निर्देशानुसारं परिवर्तयत—(निम्नलिखित पदों को उदाहरण अनुसार परिवर्तित कीजिए—)

यथा— गिरिशिखर (सप्तमी-एकवचने) — गिरिशिखरे
पथिन् (सप्तमी-एकवचने) — .....

राष्ट्र (चतुर्थी-एकवचने)	- .....
पाषाण (सप्तमी-एकवचने)	- .....
यान (द्वितीया-बहुवचने)	- .....
शक्ति (प्रथमा-एकवचने)	- .....
पशु (सप्तमी-बहुवचने)	- .....

उत्तरम्- पथि

राष्ट्राय

पाषाणे

यानानि

शक्तिः

पशुषु

प्रश्नः 8. उचितकथनानां समक्षम् 'आम्', अनुचितकथनानां समक्षं 'न' इति लिखत- (उचित कथनों के सामने 'आम्' तथा अनुचित कथनों के सामने 'न' ऐसा लिखिए-)

यथा-पुरतः चरणं निधेहि।

आम्

(क) निजनिकेतनं गिरिशिखरे अस्ति।

(ख) स्वकीयं बलं बाधकं भवति।

(ग) पथि हिंसा: पशवः न सन्ति।

(घ) गमनं सुकरम् अस्ति।

(ङ) सदैव अग्रे एव चलनीयम्।

उत्तरम्- (क) आम् (ख) न (ग) न (घ) न (ङ) आम्

प्रश्नः 9. वाक्यरचनया अर्थभेदं स्पष्टीकुरुत- (वाक्य रचना द्वारा अर्थ-भेद स्पष्ट कीजिए-)

परितः - पुरतः

नगः - नागः

आरोहणम् - अवरोहणम्

विषमा: - समा:

उत्तरम्- परितः (चारों ओर) - ग्रामं परितः जनाः वसन्ति।

पुरतः (आगे) - सीतायाः पुरतः रामः चलति।

नगः (पर्वत) - हिमालयः संसारे प्रसिद्धः नगः अस्ति।

नागः (सर्प) - शेषनागः सर्वोच्चः भवति।

आरोहणम् (चढ़ाई) - पर्वतस्य आरोहणम् सुखदं भवति।

अवरोहणम् (उत्तराई) - पर्वतस्य अवरोहणं रोमांचकं भवति।

विषमा: (असमान) - पर्वतस्य मार्गाः विषमा: एव भवन्ति।

समा: (समान) - राजपुत्राः नृपेण समाः सन्ति।

अतिरिक्त-अध्यासः

(1) पद्यांशं पठित्वा अधोदत्तान् प्रश्नाम् उत्तरत- (पद्यांश पढ़कर निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए-)

पथि पाषाणा विषमा: प्रखराः।

हिंसा: पशवः परितो घोराः॥

सुदुष्करं खलु यद्यपि गमनम्।

सदैव पुरतो.....॥

I. एकपदेन उत्तरत।

1. पथि विषमा: के सन्ति? _____

2. पशवः कीदृशः सन्ति? _____

3. दुष्करं कि भवति? _____

4. पुरतः कि निधेयम्? _____

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत।

पथि कि कि कठिन्यं वर्तते?

III. भाषिककार्यम्

1. पर्यायपदम् चित्वा लिखत-

(i) सर्वदा = ... (ii) मार्गे = ... (iii) अभितः = ...

2. सन्धिविच्छेदं कुरुत-

(i) यद्यपि = ... + ... (ii) सदैव = ... + ...

3. विशेषणपदं चित्वा लिखत-'सुदुष्करं खलु यद्यपि गमनम्'.....

4. विपर्यायं (विलोमं) लिखत-

(i) समाः = ... (ii) अतीव सुकरम् = ... (iii) पृष्ठतः = ...

5. एकवचने परिवर्तयत-'पथि, पाषाणः, विषमाः, प्रखराः'.....

उत्तरम्-

I. 1. पाषाणः 2. हिंसा 3. गमनम् 4. चरणम्

II. पथि विषमाः प्रखराः पाषाणाः सन्ति, परितः च हिंसाः घोराः पशवः, अतः गमनम् दुष्करम्।

III. 1. (i) सदैव (ii) पथि (iii) परितः:

2. (i) यदि + अपि (ii) सदा + एव

3. सुदुष्करम्

4. (i) विषमाः (ii) सुदुष्करम् (iii) पुरतः:

5. पथि, पाषाणः विषमः प्रखरः।

(2) शब्दार्थान् परस्परं मेलयत- (शब्दार्थों का परस्पर मेल कीजिए-)

अनुरक्तिम् पर्वतः

गिरिशिखरे स्वगृहम्

नगः त्यज

सततम् कुरु

निजनिकेतनम् पर्वतशृङ्ख़े

विधेहि स्नेहम्

जहीहि निरन्तरम्

उत्तरम्- अनुरक्तिम् = स्नेहम्; गिरिशिखरे = पर्वतशृङ्ख़े; नगः=पर्वतः; सततम् = निरन्तरम्;

निजनिकेतनम् = स्वगृहम्; विधेहि = कुरु; जहीहि = त्यज

(3) लट्टकारपदानि लोट्-विधिलिङ्गलकारे परिवर्तयत- (लट् लकार के पद लोट् तथा विधि लिङ्ग में परिवर्तित कीजिए-)

लट्	लोट्	विधिलिङ्ग
-----	------	-----------

1. अस्ति

उत्तरम्- 1. अस्तु, स्यात् 2. करवाणि, कुर्याम् 3. लिखन्तु, लिखेयुः 4. पठ, पठेः

5. खादाम, खादेम 6. धावतम्, धावत 7. गायताम्, गायेताम्

(4) वाक्य-प्रयोगम् कुरुत-

1. घोरः 2. पुरतः 3. साधनम् 4. गमनम्

उत्तरम्- 1. व्याघ्रः घोरः पशुः वर्तते।

2. भवनस्य पुरतः विशाला वाटिका शोभते।

3. साधनम् विना कार्यासिद्धिः कथं भवेत्?

4. विषमे मार्गे गमनम् सुकरम् नास्ति।

बहुविकल्पीयप्रश्नाः

(1) ग्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितपदं चित्वा वाक्यपूर्ति कुरुत- (दिए गए विकल्पों से उचित पद चुनकर रिक्त स्थान भरिए-)

(क) 1. सदैव — निधेहि चरणम्। (परितः, पुरतः, सर्वतः)

2. विनैव यानम् —। (नागारोहणम्, नगारोहणम्, नगावरोहणम्)

3. —— राष्ट्रे तथाऽनुरक्तिम्। (देहि, विधेहि, जहीहि)
 4. कुरु कुरु सततं ——। (निजनिकेतनम्, ध्येय-स्मरणम्, सुदुष्करम्)
 5. जहीहि भीर्ति भज भज ——। (साधनम्, गमनम्, शक्तिम्)
- उत्तरम्-** (क) 1. पुरतः 2. नगारोहणम् 3. विधेहि 4. ध्येय-स्मरणम् 5. शक्तिम्
- (ख) 1. भो बालकाः! मार्गे सावधानं ——। (चल, चलतम्, चलत)
2. पुत्रि, —— विना बहिः मा गच्छ। (छत्रः, छत्रम्, छत्राय)
3. —— स्नेहः कर्तव्य। (भ्रातु, भ्रातरम्, भ्रातरी)
4. —— दयां कुरु। (पशुम्, पशौ, पशुः)
5. कार्यम् इदम् —— खलु। (सुकर, सुकरम्, सुकरः)
- उत्तरम्-** (ख) 1. चलत 2. छत्रम् 3. भ्रातरि 4. पशौ 5. सुकरम्
- (2) शुद्धं शब्दरूपं रिक्तस्थाने लिखत—(शुद्ध शब्दरूप रिक्त स्थान में लिखिए)
1. गति – प्रथमा एकवचनम् .....। (गति, गतिः, गती)
2. सुमति – सम्बोधनम्, एकवचनम् .....। (सुमति, सुमतिः सुमते)
3. बसयान – द्वितीया बहुवचनम् .....। (बसयानाः, बसयानान्, बसयानानि)
4. शिशु – चतुर्थी एकवचनम् .....। (शिश्वे, शिशवे, शिशुवे)
5. तरु – प्रथमा बहुवचनम् .....। (तर्वः तरुवः, तरवः)
- उत्तरम्-** 1. गतिः 2. सुमते 3. बसयानानि 4. शिशवे
5. तरवः:

धर्म धमनं पापे पुण्यम्

प्रश्न: 1. एकपदेन उत्तरं लिखत- (एक पद में उत्तर लिखिए-)

- (क) व्याधस्य नाम किम् आसीत्?
- (ख) चञ्चलः व्याग्रं कुत्र दृष्टवान्?
- (ग) विस्तृते जाले कः बद्धः आसीत्।
- (घ) बदरी-गुल्मानां पृष्ठे का निलीना आसीत्?
- (ङ) अनारतं कूर्दनेन कः श्रान्तः अभवत्?

उत्तरम्- (क) चञ्चलः, (ख) वने (जाले), (ग) व्याग्रः, (घ) लोमशिका, (ङ) व्याग्रः।

प्रश्न: 2. संस्कृतेन उत्तरत- (संस्कृत में उत्तर दीजिए-)

- (क) चञ्चलेन वने किं कृतम्?
- (ख) व्याग्रस्य पिपासा कथं शान्ता अभवत्?
- (ग) जलं पीत्वा व्याग्रः किम् अवदत्?
- (घ) चञ्चलः 'मातृस्वसः!' इति कां सम्बोधितवान्?
- (ङ) जाले पुनः बद्धं व्याग्रं दृष्ट्वा व्याधः किम् अकरोत्?

उत्तरम्- (क) चञ्चलेन वने जालं विस्तारितम्।

- (ख) व्याग्रस्य पिपासा जलं पीत्वा शान्ता अभवत्।
- (ग) जलं पीत्वा व्याग्रः अवदत्-'साम्प्रतम् अहम् बुभुक्षितः अस्मि, इदानीम् अहं त्वां खादिष्यामि।'
- (घ) चञ्चलः 'मातृस्वसः!' इति लोमशिकाम् सम्बोधितवान्।
- (ङ) जाले पुनः बद्धं व्याग्रं दृष्ट्वा व्याधः प्रसन्नः भूत्वा गृहं प्रत्यावर्तत।

प्रश्न: 3. अधोलिखितानि वाक्यानि कः/का कं/कां प्रति कथयति- (निम्नलिखित वाक्यों को किसने, किसको कहे/किसके लिए कहे-)

	कः/का	कं/कां
यथा-इदानीम् अहं त्वां खादिष्यामि।	व्याग्रः	व्याधम्
(क) कल्याणं भवतु ते।	.....	.....
(ख) जनाः मयि स्नानं कुर्वन्ति।	.....	.....
(ग) अरे मूर्ख! धर्मे धमनं पापे पुण्यं भवति एव।	.....	.....
(घ) यत्र कुत्रापि छेदनं कुर्वन्ति।	.....	.....
(ङ) सम्प्रति पुनः पुनः कूर्दनं कृत्वा दर्शय।	.....	.....

उत्तरम्- कः/का

- (क) व्याग्रः
- (ख) नदीजलम्
- (ग) व्याग्रः
- (घ) वृक्षः
- (ङ) लोमशिका

कम/काम्

- व्याधम्
- चञ्चलम् (व्याधम्)
- व्याधम्
- चञ्चलम् (व्याधम्)
- व्याग्रम्

प्रश्न: 4. सन्धिं कृत्वा लिखत- (सन्धि करके लिखिए-)

मृग	+ आदीनाम्	= .....
तथा	+ एव	= .....
कुत्र	+ अपि	= .....
बुभुक्षितः	+ अस्मि	= .....
प्रति	+ आ	+ अवर्तत = ...

उत्तरम्- मृगादीनाम्, तथैव, कुत्रापि, बुभुक्षितोऽस्मि, प्रत्यावर्तत।

प्रश्न: 5. उदाहरणानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत्—(उदाहरण के अनुसार रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए—)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
यथा— मातृ (प्रथमा)	माता	मातरौ	मातरः
स्वसृ (प्रथमा)	.....	.....	.....
मातृ (तृतीया)	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः
स्वसृ (तृतीया)	.....	.....	.....
स्वसृ (सप्तमी)	स्वसरि	स्वस्रोः	स्वसृषु
मातृ (सप्तमी)	.....	.....	.....
स्वसृ (षष्ठी)	स्वसुः	स्वस्रोः	स्वसृणाम्
मातृ (षष्ठी)	.....	.....	.....
उत्तरम्—	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
स्वसृ (प्रथमा)	स्वसा	स्वसारौ	स्वसारः
स्वसृ (तृतीया)	स्वस्त्रा	स्वसृभ्याम्	स्वसृभिः
मातृ (सप्तमी)	मातरि	मात्रोः	मातृषु
मातृ (षष्ठी)	मातुः	मात्रोः	मातृणाम्

प्रश्न: 6. मञ्जूषातः पदानि चित्वा कथां पूरयत्—(मञ्जूषा से पदों का चयन करके कथा को पूरा कीजिए—)

दृष्ट्वा	स्वकीयैः	कृतवान्	कर्तनम्	बृद्धः
साट्हासम्	तर्हि	क्षुद्रः	मोचयितुम्	अकस्मात्

एकस्मिन् वने एकः .....व्याघ्रः आसीत्। सः एकदा व्याघ्रेन विस्तारिते जाले बृद्धः अभवत्। सः बहुप्रयासं .....किन्तु जालात् मुक्तः नाभवत्। .....तत्र एकः मूषकः समागच्छत्। बृद्धं व्याघ्रं .....सः तम् अवदत्—अहो! भवान् जाले बृद्धः। अहं त्वां .....इच्छामि। तच्छुत्वा व्याघ्रः .....अवदत्—अरे! त्वं .....जीवः मम सहाय्यं करिष्यसि। यदि त्वं मां मोचयिष्यसि .....अहं त्वां न हनिष्यामि। मूषकः .....लघुदन्तैः तज्जालं .....कृत्वा तं व्याघ्रं बहिः कृतवान्।

उत्तरम्— बृद्धः, कृतवान्, अकस्मात्, दृष्ट्वा, मोचयितुम्, साट्हासम्, क्षुद्रः, तर्हि, स्वकीयैः, कर्तनम्।

प्रश्न: 7. धातुं प्रत्ययं च लिखत—(धातु और प्रत्यय लिखिए—)

पदानि	= धातुः	प्रत्ययः
यथा— गन्तुम्	= गम्	+ तुमुन्
द्रष्टुम्	=	+ .....
करणीय	=	+ .....
पातुम्	=	+ .....
खादितुम्	=	+ .....
कृत्वा	=	+ .....

उत्तरम्— दृश् + तुमुन्, कृ + अनीयर्, पा + तुमुन्, खाद् + तुमुन्, कृ + क्त्वा।

अतिरिक्तः अभ्यासः

(1) पाठांशम् पठित्वा तदाधारितान् प्रश्नान् उत्तरत—(पाठांश पढ़कर उस पर आधारित प्रश्नों के उत्तर दीजिए—)

आसीत् कश्चित् चञ्चलो नाम व्याधः। पक्षिमृगादीनां ग्रहणेन सः स्वीयां जीविकां निर्वाहयति स्म। एकदा सः वने जालं विस्तीर्य गृहम् आगतवान्। अन्यस्मिन् दिवसे प्रातःकाले यदा चञ्चलः वनं गतवान् तदा सः दृष्ट्वान् यत् तेन विस्तारिते जाले दौर्भाग्याद् एकः व्याघ्रः बृद्धः आसीत्। सोऽचिन्तयत्, ‘व्याघ्रः मां खादिष्यति अतएव पलायनं करणीयम्।’

I. एकपदेन उत्तरत-

1. चञ्चलो नाम कः आसीत्? _____
2. सः केषां ग्रहणेन जीविकां निवयिति स्म? _____
3. सः वने किं विस्तृतवान्? _____
4. व्याघ्रः कस्मिन् बद्धः? _____

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

1. व्याधः कदा व्याघ्रं जाले बद्धम् दृष्टवान्?
2. व्याघ्रां बद्धं दृष्ट्वा व्याधः किम् अचिन्तयत्?

III. भाषिककार्यम्

‘आसीत् कश्चित् चञ्चलो नाम व्याधः’—इति वाक्ये

1. ‘आसीत्’ क्रियापदस्य कर्ता कः? _____ (कश्चित्, चञ्चल, व्याधः)
2. ‘एकः व्याघ्रः’—अत्र किं विशेषणम्? _____
3. पर्यायम् लिखता अरण्ये= _____
4. विभावितवचनम् लिखत्। (i) दैर्भाग्यात् _____ (ii) अन्यस्मिन् _____
5. सः वने जालं विस्तीर्य गृहम् आगतवान्—इति वाक्ये किं किं कर्मपदम्?
  - (i) _____ (ii) _____
6. उपसर्ग चित्वा लिखत। (i) विस्तीर्य _____ (ii) निर्वाहयति _____ (iii) आगतवान् _____
7. अनयोः पदयोः कः धातुः? विस्तीर्य, विस्तारिते _____ (स्तर, स्तृ, विस्तु)

उत्तरम्—

- I. 1. व्याधः 2. पक्षिमृगादीनाम् 3. जालम् 4. जाले
- II. 1. अन्यस्मिन् दिवसे प्रातःकाले यदा व्याधः वनं गतवान् तदा सः व्याघ्रं जाले बद्धं दृष्टवान्।
2. व्याधः अचिन्तयत्—व्याघ्रः मां खादिष्यति अत एव पलायनं करणीयम् इति।
- III. 1. व्याधः 2. एकः 3. वने 4. (i) पञ्ची एकवचनम् (ii) सप्तमी एकवचनम्
5. (i) जालम् (ii) गृहम् 6. (i) वि (ii) निः/निर् (iii) आ 7. स्तु

(2) पूर्णवाक्येन अधोदत्तान् प्रश्नान् उत्तरत—(निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर सम्पूर्ण वाक्य में दीजिए—)

1. जाले बद्धः व्याघ्रः व्याधम् किमवदत्?
2. जना: नदीजले किं किं कुर्वन्ति?
3. जना: वृक्षेभ्यः कथं कष्टं ददति?
4. चञ्चलः लोमशिकायै किम् असूचयत्?

- उत्तरम्— 1. जाले बद्धः व्याघ्रः व्याधम् अवदत्—भो मानव! कल्याणं ते भवतु। यदि त्वं मां मोचयिष्यसि तर्हि अहं त्वां न हनिष्यामि इति।
2. जना: नदी—जले स्नानं कुर्वन्ति, वस्त्राणि प्रक्षालयन्ति, मलमूत्रादिकं च विसृजन्ति।
3. जना: वृक्षान् कुठारैः प्रहत्य तेभ्यः कष्टं ददति।
4. व्याधः लोमशिकायै असूचयत्—मया अस्य व्याघ्रस्य प्राणाः रक्षिताः परम् एषः मामेव खादितुम् इच्छति इति।

(3) कः/का कम्/काम् प्रति कथयति? (कौन किससे कहता/कहती है?)

कः/का	कम्/काम् प्रति
1. यदि त्वं मां मोचयिष्यसि तर्हि अहं त्वां न हनिष्यामि।	.....
2. अहं त्वत्कृते धर्मम् आचरितवान्।	.....
3. मानवाः अस्माकम् छायायां विरमन्ति।	.....
4. का वार्ता, मामपि विज्ञापय।	.....
5. सम्प्रति पुनः कूर्दनं कृत्वा दर्शय।	.....

उत्तरम्—

कः/का	कम्/काम् प्रति
1. व्याघ्रः	व्याधम्
2. व्याधः	व्याघ्रम्

3. वृक्षः	व्याधम्/चञ्चलम्
4. लोमशिका	चञ्चलम्/व्याधम्
5. लोमशिका	व्याघ्रम्

(4) (क) पदानि पृथक् कुरुत—(पदों को पृथक् कीजिए—)

1. जलमानीय	= _____ + _____	2. द्रष्टुमिच्छामि	= _____ + _____
3. प्राणभिक्षामिव	= _____ + _____	4. समाचरत्	= _____ + _____
5. एवमेव	= _____ + _____		

उत्तरम्— (क) 1. जलम् + आनीय 2. द्रष्टुम् + इच्छति 3. प्राणभिक्षाम् + इव
4. सम् + आचरत् 5. एवम् + एव

(ख) समिं विच्छेदं वा कुरुत।

1. न्यवेदयत्	= _____ + _____	2. प्र + अविशत्	= _____
3. कः + चित्	= _____	4. तदनन्तरम्	= _____ + _____
5. सोऽचिन्तयत्	= _____ + _____		

उत्तरम्— (ख) 1. नि + अवेदयत् 2. प्राविशत् 3. कश्चित्
4. तत् + अनन्तरम् 5. सः + अचिन्तयत्

(5) अधोदत्तानि वाक्यानि घटनाक्रमेण योजयत—(निम्नलिखित वाक्यों को घटनाक्रम के अनुसार लगाइए—)

1. व्याधः जालं प्रासारयत्।
2. व्याधः लोमशिकार्थं निखिलां कथां न्यवेदयत्।
3. जाले पुनः तम् बद्धं दृष्ट्वा सः व्याधः प्रसन्नः सन् गृहम् आगच्छत्।
4. सा अवदत्—बाढ़म्। अहं पुनः व्याघ्रं जाले बद्धं द्रष्टुम् इच्छामि।
5. लोमशिका व्याघ्रम् अवदत्—सत्यं त्वया भणितम्।
6. लोमशिका अवदत्—पुनः कूर्दनं कृत्वा दर्शय इति।
7. निःसहायः भूत्वा सः प्राणभिक्षामिव अयाचत।
8. व्याघ्रः तं वृत्तान्तं दर्शयितुम् पुनः जाले प्राविशत्।

उत्तरम्— 1. व्याधः लोमशिकायै निखिलां कथां निवेदितवान्।
2. सा अवदत्—बाढ़म्! अहं पुनः व्याघ्रं जाले बद्धं द्रष्टुम् इच्छामि।
3. व्याधः जालं प्रासारयत्।
4. व्याघ्रः तं वृत्तान्तं दर्शयितुं पुनः जाले प्राविशत्।
5. लोमशिका अवदत्—पुनः कूर्दनं कृत्वा दर्शय इति।
6. निःसहायः भूत्वा सः प्राणभिक्षामिव अयाचत।
7. लोमशिका व्याघ्रम् अवदत्—सत्यम् त्वया भणितम्।
8. जाले पुनः तं बद्धं दृष्ट्वा सः व्याधः प्रसन्नः सन् गृहम् आगच्छत्।

बहुविकल्पीयप्रश्नाः

(1) प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितं पदं चित्वा वाक्यपूर्ति कुरुत—(दिए गए विकल्पों से उचित शब्द चुनकर वाक्यपूर्ति कीजिए—)

- (क) 1. — धर्मनं भवति। (धर्मम्, धर्मे, धर्मः)
2. व्याघ्रस्य पिपासा — अभवत्। (शान्तम्, शान्तः, शान्ता)
3. पुत्री — नमति। (मात्रम्, मातरम्, मातारम्)
4. अनुजः ज्येष्ठां — प्राणमत्। (स्वसरम्, स्वसुम्, स्वसारम्)
5. व्याधः व्याघ्रं — बहिः निरसारयत् (निः+असारत्)। (जालेन, जालम्, जालात्)
6. अहं त्वां जाले बद्धं — द्रष्टुमिच्छामि। (प्रत्यक्ष, प्रत्यक्षम्, प्रत्यक्षः)

उत्तरम्— (क) 1. धर्म 2. शान्ता 3. मातरम् 4. स्वसरम् 5. जालात्
6. प्रत्यक्षम्

(ख) 1. चञ्चलः लोमशिकायै निखिलां कथां —। (अनिवेदयत्, निवेदयत् न्यवेदयत्)

2. जनाः वृक्षेभ्यः कष्टं —। (ददन्ति, ददाति, ददति)
3. अहं त्वां जालात् —। (मोचिष्यामि, मुञ्जिष्यामि, मोचयिष्यामि)
4. जनाः नदीजले मालिन्यं — गच्छति। (विसर्ज्य, विसृज्य विसर्जयित्वा)
5. — दिवसे चञ्चलः वने गतवान्। (अन्ये, अन्य, अन्यस्मिन्)

उत्तरम्— (ख) 1. न्यवेदयत् 2. ददति 3. मोचयिष्यामि 4. विसृज्य 5. अन्यस्मिन्

प्रेमनस्य प्रेमव्याख्या कथा

प्रश्न: 1. एकपदेन उत्तरत्—(एक पद में उत्तर दीजिए—)

- (क) प्रेमलः कथं श्रान्तः आसीत्?
- (ख) प्रेमलः कदा गृहम् आगच्छत्?
- (ग) प्रेमलः कानि प्राज्वालयत्?
- (घ) चुल्लीं प्रज्वालयितुं श्रेमलः किं कृतवान्?
- (ङ) प्रेमली कस्य पली आसीत्?

उत्तरम्— (क) काण्ठच्छेदेन (ख) सायंकाले, (ग) काष्ठानि, (घ) फूल्कारम्, (ङ) प्रेमलस्य।

प्रश्न: 2. अधोलिखितेषु पदेषु उपसर्गं चित्वा पृथक् कुरुत—(निम्नलिखित पदों में उपसर्गों का चयन करके पृथक् लिखिए—)

यथा— अपगमिष्यति	= अप	+ गमिष्यति
अवतारय	=	+
प्रज्वाल्य	=	+
प्रहारः	=	+
पराजयः	=	+
उपहारः	=	+

उत्तरम्— अव + तारय, प्र + ज्वाल्य, प्र + हारः, परा + जयः, उप + हारः।

प्रश्न: 3. अधोलिखितेषु पदेषु उदाहरणानुसारेण धातुं प्रत्ययं च पृथक् कुरुत—(निम्नलिखित पदों में से उदाहरण के अनुसार धातु और प्रत्यय पृथक् कीजिए—)

(क)	पदानि	धातुः	प्रत्ययः
यथा —	गत्वा	= गम्	+ क्त्वा
	कृत्वा	=	+
	भृत्वा	=	+
	स्नात्वा	=	+

उत्तरम्— (क) धातुः प्रत्ययः

कृ	क्त्वा
भृ	क्त्वा
स्ना	क्त्वा

(ख) यथा —	पठितुम्	= पद्	+ तुमुन्
	कर्तुम्	=	+
	खादितुम्	=	+
	द्रष्टुम्	=	+

उत्तरम्— (ख) कृ तुमुन्
खाद् तुमुन्
दृश् तुमुन्

(ग)	पदानि	उपसर्गः	धातुः	प्रत्ययः
यथा —	आनीय	= आ	+ नी	+ ल्यप्
	आगत्य	=	+	.....
	निधाय	=	+	.....
	आदाय	=	+	.....
	संस्पृश्य	=	+	.....

उत्तरम्-	(ग) उपसर्गः	धातुः	प्रत्ययः
	आ	गम्	त्व्यप्
	नि	धा	त्व्यप्
	आ	दा	त्व्यप्
	सम्	स्पृश्	त्व्यप्

प्रश्न: 4. मञ्जूषातः समानार्थकपदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत्—(मञ्जूषा से समानार्थक पदों का चयन करके रिक्तस्थानों की पूर्ति कीजिए—)

निकटे	अधुना	कथयति	ददासि	हस्तेन	संस्थाप्य	पुष्पम्	तनुः
-------	-------	-------	-------	--------	-----------	---------	------

करेण	=	कुसुमम्	= .....
यच्छसि	=	स्थापयित्वा	= .....
वदति	=	साम्रतम्	= .....
शरीरम्	=	पाश्वे	= .....

उत्तरम्-	(i) करेण	हस्तेन	(i)	कुसुमम्	पुष्पम्	(iii)	यच्छसि	ददासि
	(iv)	स्थापयित्वा	संस्थाप्य	(v)	वदति	कथयति	(vi)	साम्रतम्
	(vii)	शरीरम्	तनुः	(viii)	पाश्वे	निकटे		अधुना

प्रश्न: 5. निर्देशानुसारं उपसर्गं क्रियापदं च पृथक् कुरुत्—(निर्देशानुसार और क्रिया पदों के उपसर्ग पृथक् कीजिए—)

यथा— प्राचलत्	= प्र	+ अचलत्
निर्गिशत्	=	+ .....
आगच्छत्	=	+ .....
अवातारयत्	=	+ .....
पराभवत्	=	+ .....
प्राक्षालयत्	=	+ .....

उत्तरम्— उपसर्गः	क्रियापदम्
निःः	अदिशत्
आ	अगच्छत्
अव	अतारयत्
परा	अभवत्
प्र	अक्षालयत्

प्रश्न: 6. अधोलिखितानि वाक्यानि घटनाक्रमानुसारं लिखत्—(निम्नलिखित वाक्यों को घटनाक्रम के अनुसार लिखिए—)

- (क) सः हण्डीमवातारयत्।
- (ख) सः चुल्लीमञ्जालयत्।
- (ग) सः हण्डीं स्नानगृहे अस्थापयत्।
- (घ) सः घटे जलमभरत्।
- (ङ) प्रेमलः गृहमागच्छत्।
- (च) सः जलमुष्णमकरोत्।
- (छ) सः भोजनमकरोत्।
- (ज) सः स्नानमकरोत्।

उत्तरम्— (ङ) प्रेमलः गृहमागच्छत्।
(क) सः हण्डीमवातारयत्।
(घ) सः घटे जलमभरत्।
(ख) सः चुल्लीमञ्जालयत्।
(च) सः जलमुष्णमकरोत्।
(ग) सः हण्डीं स्नानगृहे अस्थापयत्।
(ज) सः स्नानमकरोत्।
(छ) सः भोजनमकरोत्।

प्रश्न: 7. अधोलिखितानां तद्भवपदानां तत्समपदानि चिनुत्—(निम्नलिखित तद्भव पदों के तत्सम पद लिखिए—)

काठ —
हाँड़ी —
चूल्हा —
कुआँ —
फूँकना —

उत्तरम्— तद्भवशब्दाः

काठ काष्ठ/काष्ठानि
हाँड़ी हण्डी
चूल्हा चुल्ली
कुआँ कूपः
फूँकना फूत्कारम्

अतिरिक्तः अभ्यासः

(1) मञ्जूषातः उचितं समानार्थकं पदं चित्वा रिक्तस्थानामि पूरयत्—(मञ्जूषा से उचित समानार्थक पद चुनकर रिक्त स्थान भरिए—)

1. शरीरम्	_____	स्थापय, आचरिष्यामि, साम्रतम्
2. निधेहि	_____	निधाय, अत्यधिकम्
3. आनय	_____	देहः, आहर
4. भृशम्	_____	
5. संस्थाप्य	_____	
6. करिष्यामि	_____	
7. इदानीम्	_____	

उत्तरम्— 1. देहः 2. स्थापय 3. आहर 4. अत्यधिकम्
5. निधाय 6. आचरिष्यामि 7. साम्रतम्

(2) अधोलिखितेषु पदेषु उपसर्गं चित्वा पृथक् लिखत्—(निम्नलिखित पदों में उपसर्ग चुनकर पृथक् लिखिए—)

1. अवातारयत्	=	_____ + _____	2. अपहरणम्	=	_____ + _____
3. निधेहि	=	_____ + _____	4. प्रवेशः	=	_____ + _____
5. निर्देशः	=	_____ + _____	6. अपवदति	=	_____ + _____

उत्तरम्— 1. अव + अतारयत् 2. अप + हरणम् 3. नि + धेहि 4. प्र + वेशः
5. निः + देशः 6. अप + वदति।

(3) पाठांशं पठत अधोदत्तान् प्रश्नान् च उत्तरात्—(पाठांशं पढ़िए और निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए—)

(क) एकः आसीत् प्रेमलः एका चासीत् प्रेमली। काष्ठच्छेदेन श्रान्तः प्रेमलः सायंकाले गृहमागच्छत्, प्रेमलीं चावदत्—प्रेमलि! अद्य खलु भूशं श्रान्तोऽस्मि। महां जलम् उष्णं कृत्वा देहि। अहं स्नात्वा तस्मिन् जले चरणौ स्थापयामि। तेन मम श्रान्तिः अपगमिष्यति।

I. एकपदेन उत्तरत।

1. कः श्रान्तः आसीत्? _____
2. सः केन श्रान्तः? _____
3. सः कदा गृहमागच्छत्? _____
4. सः किमर्थं उष्णं जलम् इच्छति स्म? _____

उत्तरम्— 1. प्रेमलः 2. काष्ठच्छेदेन 3. सायंकाले 4. स्नानार्थम्

- II. 1. प्रेमलः गृहम् आगत्य पल्नीं किम् अवदत्?
2. प्रेमलस्य श्रान्तिः कथं गमिष्यति?

उत्तरम्— 1. प्रेमलः गृहमागत्य पल्नीम् अवदत्—अहं काष्ठच्छेदेन भूशं श्रान्तोऽस्मि; महयम् जलम् उष्णं कृत्वा देहि इति।
2. उष्णजलेन स्नानं कृत्वा तस्मिन् जले च चरणौ स्थापयित्वा प्रेमलस्य श्रान्तिः अपगमिष्यति।

अथवा

यदा प्रेमलः उष्ण—जलेन स्नानं करिष्यति तस्मिन् जले च चरणौ स्थापयिष्यति तदा तस्य श्रान्तिः अपगमिष्यति।

III. भाषिककार्यम्

1. तस्मिन् जले—अत्र कि विशेषणम् _____
2. विपर्यायं (विपरीतार्थकं) लिखत—(i) शीतलम् _____ (ii) विश्रान्तः _____
3. पर्यायं लिखत—यच्छ _____
4. विभक्तिवचनं लिखत— (i) चरणौ _____ (प्रथमा द्विवचनम्, द्वितीया द्विवचनम्)
 (ii) मह्यम् _____ (द्वितीया एकवचनम्, चतुर्थी एकवचनम्)
 (iii) प्रेमलि _____ (प्रथमा एकवचन, सम्बोधनं, एकवचनम्)

5. सन्धिविच्छेदं वा कुरुत—
 (i) काष्ठ + छेदनेन = _____ (ii) आगच्छत् = _____ + _____

उत्तरम्— 1. तस्मिन् 2. (i) उष्णम् (ii) श्रान्तः

3. देहि
4. (i) द्वितीया द्विवचनम् (ii) चतुर्थी एकवचनम् (iii) सम्बोधनम्, एकवचनम्
5. (i) काष्ठच्छेदनेन (ii) आ + अगच्छत्

(ख) ‘अधुना चुल्यां काष्ठानि प्रज्ञालय’ इति वाक्ये

1. (i) अव्ययपदम् किम्? _____ (ii) क्रियापदम् किम् = _____ + _____
2. अत्र कि विभक्तिवचनम्—
 (i) चुल्ल्याम् _____ (द्वितीया एकवचनम्, सप्तमी एकवचनम्)
 (ii) काष्ठानि _____ (प्रथमा बहुवचनम्, द्वितीया बहुवचनम्)
3. रिक्तथानपूर्ति कुरुत
 (i) _____ (ए.व.) _____ (द्वि.व.) काष्ठानि
 (ii) चुल्याम् _____ (द्वि.व.) _____ (ब.व.)

उत्तरम्—

1. (i) अधुना (ii) प्रज्ञालय
2. (i) सप्तमी एकवचनम् (ii) द्वितीया बहुवचनम्
3. (i) काष्ठम्, काष्ठे (ii) चुल्ल्योः, चुल्लीषु (नदी की भाँति)

(ग) ‘अस्तु! सम्प्रति आवां भोजनं कुर्वः।’ इति वाक्ये—

- (अ) (i) क्रियापदम् किम् _____ (ii) कर्तृपदम् किम्? _____
 (iii) कर्मपदम् किम्?

(आ) उपरिदत्तं वाक्यं बहुवचने परिवर्तयन्तं—

उत्तरम्—

- (अ) (i) कुर्वः: (ii) आवाम् (iii) भोजनम्
 (आ) अस्तु! सम्प्रति वयम् भोजनं कुर्मः।

(4) अथोदत्तान् निर्देशान् घटना-क्रमानुसारं लिखत—(निम्नलिखित निर्देशों को घटनाक्रम के अनुसार लिखिए—)

1. हण्डीं चुल्याम् उपरि स्थापय।
2. हण्डीं यथास्थानं निधेहि।
3. हण्डीम् अवतार्य स्नानगृहे स्थापय।
4. अपरितः हण्डीम् अवतारय।
5. सम्प्रति स्नानं कुरु।
6. चुल्ल्यां काष्ठानि प्रज्ञालय।
7. कूपं गत्वा घटे जलम् आनय।
8. घटात् हण्ड्यां जलं भर।

उत्तरम्— 1. उपरितः हण्डीम् अवतारय।

2. कूपात् घटे जलम् आनय।
3. चुल्ल्यां काष्ठानि प्रज्ञालय।
4. घटात् हण्ड्यां जलं भर।
5. हण्डीं चुल्याम् उपरि स्थापय।
6. हण्डीम् अवतार्य स्नानगृहे स्थापय।
7. सम्प्रति स्नानं कुरु।
8. हण्डीं यथा स्थानं निधेहि।

बहुविकल्पीयप्रश्नाः

(१) प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितम् पदम् चित्वा वाक्यपूर्ति कुरुत। (दिए गए विकल्पों में से उचित पद चुनकर वाक्यपूर्ति कीजिए—)

1. अधुना चुल्याम् ————— प्रज्ञालय।
(काष्ठान्, काष्ठानि, काष्ठम्)
2. ————— हण्ड्यां जलं पूरय।
(घटम्, घटेन, घटात्)
3. आलस्यं तु ममैव (————— + —————)।
(मम् + ऐव; मम + ऐव; मम + एव)
4. सम्प्रति आवां भोजनं ————— । (कुरवः, कुरुवः, कुवः)
5. किंचित् कालानन्तरम् (————— + —————) सः पुनः प्रेमलीम् अपृच्छत।
(कालान् + अन्तरम्; काला + अनन्तरम् काल + अनन्तरम्)
6. अद्य खलु भृशं ————— अस्मि। (श्रान्तः, श्रान्तम्, श्रान्ता)
7. अहं ————— तस्मिन् जले चरणौ स्थापयामि।
(कृत्वा, खादित्वा, स्नात्वा)
8. अधुना ————— स्नानगृहे स्थापय। (घटम्, चुल्लीम्, हण्डीम्)
9. जलम् उष्णं कृत्वा ————— देहि। (माम्, मम, महाम्)
10. प्रेमलः हण्डीम् ————— । (अवातारयत्, अवतारय, अवतार्य)

उत्तरम्—

1. काष्ठानि	6. श्रान्तः
2. घटात्	7. स्नात्वा
3. मम + एव	8. हण्डीम्
4. कुवः	9. महाम्
5. काल + अनन्तरम्	10. अवातारयत् (अव + अतारयत्)

जलवाहिनी

प्रश्न: 1. प्रस्तुतं गीतं सस्वरं गायत्—(प्रस्तुत गीत को सुस्वर गाएँ—)

उत्तरम्— छात्र सुस्वर में गीत गाएँगे।

प्रश्न: 2. अधोलिखितानां प्रश्नानामुत्तराणि लिखत—(नीचे लिखे प्रश्नों के उत्तर लिखिए—)

(क) कूपः कीदृशः अस्ति?

(ख) महास्फोटः कुत्र आस्ते?

(ग) बालः कुत्र विलपिष्यति?

(घ) जलवाहिनी यदि द्रुतं गच्छेत् तर्हि किं स्यात्?

उत्तरम्— (क) कूपः तनुः महालम्बः च अस्ति।

(ख) महास्फोटः करे आस्ते।

(ग) बालः गृहे विलपिष्यति।

(घ) जलवाहिनी यदि द्रुतं गच्छेत् तर्हि तस्याः वसनं (वस्त्रम्) सलिलवेगैः आर्द्रं भवेत्।

प्रश्न: 3. अधोलिखितेषु पदेषु यथापेक्षितं सन्ध्या-विच्छेदं कुरुत—(निम्नलिखित पदों में आवश्यकता के अनुसार सन्ध्या अथवा सन्ध्या-विच्छेद कीजिए—)

(क) तस्य + अस्ति = ...

(ख) ..... + ... = अप्यास्ते

(ग) महालम्बः + तले = ...

(घ) ..... + ... = भरिष्याम्याहरिष्यामि

(ङ) सु + उक्तिः = ...

उत्तरम्— (क) तस्यास्ति, (ख) अपि + आस्ते, (ग) महालम्बस्तले, (घ) भरिष्यामि + आहरिष्यामि,

(ङ) सूक्तिः।

प्रश्न: 4. विशेषणैः सह विशेष्याणि योजयत—(विशेषणों के साथ विशेष्यों का मिलान कीजिए—)

विशेषण-पदानि	विशेष्य-पदानि
--------------	---------------

कियत् कूपः

गंभीरः वसनम्

स्थूलः नूपुरवान्

आर्द्रम् कालम्

इमान् विडालः

उत्तरम्— विशेषण-पदानि विशेष्य-पदानि

कियत् कालम्

गंभीरः कूपः

स्थूलः विडालः

आर्द्रम् वसनम्

इमान् नूपुरवान्

प्रश्न: 5. समानार्थकानि पदानि मेलयत—(समानार्थक पदों का मिलान कीजिए—)

सलिलम्	कुम्भः
--------	--------

गृहम् शिशुम्

द्रुतम् जलम्

घटः शीघ्रम्

बालम् भवनम्

उत्तरम्— समानार्थकानि पदानि—

पदानि	समानार्थकानि
सलिलम्	जलम्
गृहम्	भवनम्
हुतम्	शीघ्रम्
घटः	कुम्भः
बालम्	शिशुम्

प्रश्न: 6. अधोलिखितानां पदानां लिङ्गं विभक्तिं वचनं च लिखत—(निम्नलिखित पदों के लिङ्गं विभक्ति और वचन लिखिए—)

पदानि	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
यथा— रात्रिम्	स्त्रीलिङ्गम्	द्वितीया	एकवचनम्
गृहे	.....	.....	.....
सर्वान्	.....	.....	.....
रज्ज्वा	.....	.....	.....
वेगः	.....	.....	.....
कोलाहलाः	.....	.....	.....
तले	.....	.....	.....

उत्तरम्— पदानि

पदानि	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
गृहे	नपुंसकलिङ्गम्	सप्तमी	एकवचनम्
सर्वान्	पुलिङ्गम्	द्वितीया	बहुवचनम्
रज्ज्वा	स्त्रीलिङ्गम्	तृतीया	एकवचनम्
वेगः	पुलिङ्गम्	तृतीया	बहुवचनम्
कोलाहलाः	पुलिङ्गम्	प्रथमा	बहुवचनम्
तले	नपुंसकलिङ्गम्	सप्तमी	एकवचनम्

प्रश्न: 7. चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषातः पदानि च चित्वा वाक्यानि रचयत—(चित्र देखकर और मञ्जूषा से पद चुनकर वाक्य रचना कीजिए—)

(नोट : विद्यार्थी चित्र पाठ्यपुस्तक में देखें)

चिकित्सालयः	चिकित्सकः	रुग्णान्	चिकित्सार्थम्	नगरे	परिचरति
जनाः अस्ति	आगच्छन्ति	परिचारिका	ददाति	करोति	औषधम्

- (क) .....
- (ख) .....
- (ग) .....
- (घ) .....
- (ड) .....

उत्तरम्— (क) अस्मिन् चित्रे चिकित्सालयः अस्ति। (ख) चिकित्सकः रुग्णान् पश्यति।
 (ग) जनाः चिकित्सार्थम् अत्र आगच्छन्ति। (घ) त्रयः जनाः चिकित्सालये तिष्ठन्ति।
 (ङ) परिचारिका रुग्णम् परिचरति।

प्रश्नः ४. अन्वयं कुरुत—(अन्वय कीजिए—)

(क) ह्रुतं यदि यामि वसनं मे (ख) कृषन्त्या मे घटं रुज्ज्वा
 भवेदार्द्धं सलिलवेगैः। करेऽप्यास्ते महास्फोटः।

उत्तरम्— (क) यदि ह्रुमं यामि मे वसनं सलिलवेगैः आर्द्धं भवेत्।
 (ख) रुज्ज्वा घटं कृषन्त्या: मे करे अपि महास्फोटः आस्ते।

अतिरिक्त-अभ्यासः

(१) शब्दार्थान् मेलयत—(शब्द का अर्थ से मिलान कीजिए—)

यामि	घटः
ह्रुतम्	आकर्ण्य
वसनम्	अनिष्ट्यामि
अधिशयानाः	शीघ्रम्
करे	गच्छामि
कुर्ष्यः	वस्त्रम्
श्रुत्वा	सुप्ताः
आहरिष्यामि	हस्ते

उत्तरम्— यामि—गच्छामि; ह्रुतम्—शीघ्रम्; वसनम्—वस्त्रम्; अधिशयानाः—सुप्ताः; करे—हस्ते; कुर्ष्यः—घटः;
 श्रुत्वा—आकर्ण्य; आहरिष्यामि—आनेष्यामि।

(२) पूर्णवाक्येन उत्तरत—(सम्पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए—)

1. जलवाहिनी कि करोति?
2. यदि सा शनैः गच्छति तर्हि कि भविष्यति?
3. यदि सा शीघ्रं गच्छेत् तर्हि कि भवेत्?
4. नागरिकाः कि कुर्वाणाः सन्ति?
5. ते कदा जागरिष्यन्ति?

- उत्तरम्— 1. जलवाहिनी कूपात् घटे जलम् आहरति।
 2. यदि सा शनैः गच्छति तर्हि तस्याः बालः गृहे विलपिष्यति।
 3. यदि सा शीघ्रं गच्छेत् तर्हि तस्याः वस्त्रं जलवेगेन आर्द्धं भविष्यति।
 4. नागरिकाः शव्याम् अधिशयानाः सन्ति।
 5. ते रुनझुनमयान् नुपुरवान् आकर्ण्य झटिति जागरिष्यन्ति?

(3) अधोदत्तं श्लोकं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत्—(निम्नलिखित श्लोक पढ़कर प्रश्नों के उत्तर दीजिए—)

I. एकपदेन उत्तरत्—

1. कूपः कीदृशः अस्ति?
2. पानीयम् कुत्र अस्ति?

उत्तरम्— 1. तनुः/महालम्बः   2. तले

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत्—

1. जलवाहिनी कथं जलकुम्भं कर्षति? .....
2. यदा सा घटं कर्षति तदा किं भवति?

उत्तरम्— 1. जलवाहिनी रुज्वा जलकुम्भं कर्षति।
2. यदा सा रुज्वा घटं कर्षति तदा तस्याः हस्ते महास्कोटः भवति।

III. भाषिककार्यम्

1. 'तनुः कूपो महालम्बः'—अत्र किं विशेष्यपदम्? _____
2. पर्यायम् लिखत। (i) लघुः = _____ (ii) जलम् = _____
3. सन्धिः विच्छेदः वा क्रियातम्।
(i) तस्यास्ति = _____ (ii) महालम्बः + तले
4. 'अस्ति' 'आस्ते' इति अत्र कः धातुः? _____
5. यथानिर्देशम् उत्तरत।   लिंगम्   विभक्तिः   वचनम्
(i) पानीयम्   _____   _____   _____
(ii) रुज्वा   _____   _____   _____
(iii) करे   _____   _____   _____

उत्तरम्— 1. कूपः   2. (i) तनुः   (ii) पानीयम्

3. (i) तस्य + अस्ति (ii) महालम्बस्तले

4. अस्

5. (i) नपुंसकलिंगम्   प्रथमा   एकवचनम्
(ii) स्त्रीलिंगम्   तृतीया   एकवचनम्
(i) पुलिंगम्   सप्तमी   एकवचनम्

(4) अधोदत्तैः पदैः वाक्यानि रचयत्—(निम्नलिखित पदों से वाक्य बनाइए—)

1. विलपति .....
2. आकर्ण्य .....
3. भरव्यति .....
4. तले .....
5. शय्यायाम् .....

उत्तरम्— 1. यदा शिशुः मातरं न पश्यति सः विलपति।

2. सम्पूर्ण वृत्तान्तम् आकर्ण्य अहम् अचिन्तयम्।

3. सा घटे जलं भरिष्यति।

4. जलं घटस्य तले आसीत्।

5. बालः शश्यायाम् सुखं सुप्तः आसीत्।

(५) श्लोकान्वयं पूरयत्—(श्लोकान्वय पूरा कीजिए—)

(क) भरिष्याम्याहरिष्यामि च सलिलकुम्भं कियत्कालम्।

(अहम्) कियत्कालम् ————— भरिष्यामि ————— |

(च, सलिलकुम्भम्, आहरिष्यामि)

(ख) शनैः यदि यामि चिररात्राय विलपिष्यति गृहे बालः।

यदि (अहम्) ————— यामि, (तर्हि) बालः ————— चिररात्राय ————— |

(विलपिष्यति, शनैः, गृहे)

(ग) द्रुतं यदि यामि वसनं मे भवेदार्द्धं सलिलवेगैः।

यदि (अहम्) ————— यामि, (तर्हि) मे ————— सलिलवेगैः ————— भवेत्।

(आर्द्रम्, वासनम्, द्रुतम्)

उत्तरम्— (क) सलिलकुम्भम्, आहरिष्यामि, च।

(ख) शनैः, गृहे, विलपिष्यति।

(ग) द्रुतम्, वासनम्, आर्द्रम्।

बहुविकल्पीयप्रश्नाः

(१) विकल्पेभ्यः उचितम् पदम् आदाय रिक्तस्थाननि पूरयत्—(विकल्पों से उचित पद लेकर रिक्त स्थान भरिए)

(क) 1. तस्याः कम्बलम् वर्षाज्जलेन ————— अभवत्। (आर्द्रः, आर्द्रम्, आर्द्र)

2. सा ————— कूपात् घटम् अर्कर्षत्। (रुजुना, रुज्जवा, रुज्ज्वा)

3. गृहे बालाः —————। (विलपिष्यति, विलपिष्यतः, विलपिष्यन्ति)

4. इदम् पानीयम् ————— न अस्ति। (शीतल, शीतलम्, शीतलः)

5. ————— ग्रन्थाः अति प्राचीनाः सन्ति। (अयम्, इमाः, इमे)

उत्तरम्— (क) 1. आर्द्रम् 2. रुज्ज्वा 3. विलपिष्यन्ति 4. शीतलम् 5. इमे

(ख) 1. अयं कूपः —————। (महालम्बः, महास्फोटः, सलिलवेगः)

2. पानीयम् तस्य ————— आस्ते। (गृहे, घटे, तले)

3. नागरिकाः ————— शयानाः। (द्रुतम्, आर्द्रम्, सुखम्)

4. जनाः नूपुररवान् ————— जागरिष्यन्ति। (आकर्णयित्वा, आकर्णयन्ति, आकर्ण्य)

5. जलवाहिनी कूपात् जलम् —————। (आहरिष्यति, आहरिष्यति, आहरीष्यति)

उत्तरम्— (ख) 1. महालम्बः 2. तले 3. सुखम् 4. आकर्ण्य 5. आहरिष्यति

प्रश्नः 2. उचितं प्रश्नवाचकं पदं चित्वा रेखांकितपदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत—(उचित प्रश्नवाचक शब्द चुनकर रेखांकित पद के आधार पर प्रश्न निर्माण कीजिए—)

1. वसनं में आर्द्रम् भवेत्। (किम्, कथम्, कीदृशम्)

2. जलवाहिनी रुज्ज्वा घटं कर्षति। (केन, कया, का)

3. सा सलिलकुम्भम् भरिष्यति। (कम्, किम्, कः)

4. नूपुररवान् आकर्ण्य ते जागरिष्यन्ति। (कम्, कान्, कानि)

5. गृहे बालः विलपिष्यति। (कस्मिन्, कुत्र, कुतः)

उत्तरम्— 1. वसनं में कीदृशम् भवेत्?

2. जलवाहिनी कया घटं कर्षति?

3. सा कम् भरिष्यति?

4. कान् आकर्ण्य ते जागरिष्यन्ति?

5. बालः कुत्र विलपिष्यति?

प्रश्न: 1. एकपदेन उत्तरत—(एक पद में उत्तर दीजिए—)

- (क) कस्य राज्यस्य भागेषु गजधरः शब्दः प्रयुज्यते?
- (ख) गजपरिमाणं कः धारयति?
- (ग) कार्यसमाप्तौ वेतनानि अतिरिच्य गजधरेभ्यः किं प्रदीयते स्म?
- (घ) के शिल्परूपेण न समादृताः भवन्ति?

उत्तरम्— (क) राजस्थानस्य, (ख) गजधरः, (ग) सम्मानम्, (घ) गजधराः।

प्रश्न: 2. अधोलिखिताना प्रश्नानामुत्तराणि लिखत—(निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए—)

- (क) तडागाः कुत्र निर्मायन्ते स्म?
- (ख) गजधराः कस्मिन् रूपे परिचिताः?
- (ग) गजधराः किं कुर्वन्ति स्म?
- (घ) के सम्माननीयाः?

उत्तरम्— (क) तडागाः अशेषे हि देशे निर्मायन्ते स्म।

- (ख) गजधराः ‘समाजस्य गाम्भीर्यस्य मापकाः’ इति रूपेण परिचिताः।
- (ग) गजधराः नवनिर्माणस्य योजना प्रस्तुन्वन्ति स्म, भावित्यम् आकलयन्ति स्म, उपकरणभागन् संगृह्णन्ति स्म।
- (घ) गजधराः सम्माननीयाः।

प्रश्न: 3. रेखाङ्कितानि पदानि आधृत्य प्रश्न-निर्माणं कुरुत—(रेखांकित पदों के आधार पर प्रश्न-निर्माण कीजिए—)

- (क) सुरक्षाप्रबन्धनस्य दायित्वं गजधराः निभालयन्ति स्म।
- (ख) तेषां स्वामिनः असमर्थाः सन्ति।
- (ग) कार्यसमाप्तौ वेतनानि अतिरिच्य सम्मानमपि प्राप्नुवन्ति।
- (घ) गजधरः सुन्दरः शब्दः अस्ति।
- (ङ) तडागाः संसारसागराः कथ्यन्ते।

उत्तरम्— (क) कस्य दायित्वं गजधराः निभालयन्ति स्म?

- (ख) केषां स्वामिनः असमर्थाः सन्ति?
- (ग) कार्यसमाप्तौ कानि अतिरिच्य सम्मानमपि प्राप्नुवन्ति?
- (घ) कः सुन्दरः शब्दः अस्ति?
- (ङ) के संसारसागराः कथ्यन्ते?

प्रश्न: 4. अधोलिखितेषु यथापेक्षितं सन्धिं/विच्छेदं कुरुत—(निम्नलिखित में यथापेक्षित संधि या संधि-विच्छेद कीजिए—)

- (क) अद्य + अपि = ...
- (ख) ..... + ... = स्मरणार्थम्
- (ग) इति + अस्मिन् = ...
- (घ) ..... + ... = एतेष्वेव
- (ङ) सहसा + एव = ...

उत्तरम्— (क) अद्यापि, (ख) स्मरण + अर्थम्, (ग) इत्यस्मिन्, (घ) एतेषु + एव, (ङ) सहसैव।

प्रश्न: 5. मञ्जूषातः समुचितानि पदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत—(मञ्जूषा से उचित पदों को चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए—)

रचयन्ति गृहीत्वा सहसा जिज्ञासा सह

- (क) छात्राः पुस्तकानि विद्यालयं गच्छन्ति।
- (ख) मालाकाराः पुष्टैः मालाः विद्यालयं गच्छन्ति।
- (ग) मम मनसि एका वर्तते।
- (घ) रमेशः मित्रैः विद्यालयं गच्छति।
- (ङ) बालिका तत्र अहसत्।

उत्तरम्— (क) छात्राः पुस्तकानि गृहीत्वा विद्यालयं गच्छन्ति।

- (ख) मालाकाराः पुष्टैः मालाः रचयन्ति।

(ग) मम मनसि एका जिज्ञासा वर्तते।

(घ) रमेशः मित्रैः सह विद्यालयं गच्छति।

(ङ) सहसा बालिका तत्र अहसत्।

प्रश्न: 6. पदनिर्माणं कुरुत—(पदों का निर्माण कीजिए—)

उत्तरम्—

धातुः प्रत्ययः पदम्

(i) यथा— कृ + तुमुन् = कर्तुम्

ह + तुमुन् = ...

तृ + तुमुन् = ...

उत्तरम्— (i) हर्तुम्, तर्तुम्।

(ii) यथा— नम् + कत्वा = नत्वा

गम् + कत्वा = ...

त्यज् + कत्वा = ...

भुज् + कत्वा = ...

उत्तरम्— (ii) गत्वा, त्यक्त्वा, भुक्त्वा।

(iii) उपसर्गः धातुः प्रत्ययः = पदम्

यथा— उप गम् ल्यप् = उपगम्य

सम् पूज् ल्यप् = ...

आ नी ल्यप् = ...

प्र दा ल्यप् = ...

उत्तरम्— (iii) संपूज्य, आनीय, प्रदाय।

प्रश्न: 7. कोष्ठकेषु दत्तेषु शब्देषु समुचितां विभक्तिं वोजयित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत—(कोष्ठकों में दिए गए शब्दों में समुचित विभक्ति का योग करके रिक्तस्थानों की पूर्ति कीजिए—)

(i) यथा—विद्यालयं परितः वृक्षाः सन्ति। (विद्यालय)

(क) ..... उभयतः ग्रामाः सन्ति। (ग्राम)

(ख) ..... सर्वतः अट्टालिकाः सन्ति। (नगर)

(ग) धिक् .....। (कापुरुष)

उत्तरम्— (i) (क) ग्रामम् उभयतः ग्रामाः सन्ति।

(ख) नगरम् सर्वतः अट्टालिकाः सन्ति।

(ग) धिक् कापुरुषम्।

(ii) यथा—मृगाः मृगैः सह धावन्ति। (मृग)

(क) बालकाः ..... सह पठन्ति। (बालिका)

(ख) पुत्रः ..... सह आपणं गच्छति। (पितृ)

(ग) शिशुः ..... सह क्रीडति। (मातृ)

उत्तरम्— (ii) (क) बालकाः बालिकाभिः सह पठन्ति।

(ख) पुत्रः पित्रा सह आपणं गच्छति।

(ग) शिशुः मात्रा सह क्रीडति।

अतिरिक्त-अभ्यासः

(१) मञ्जूषातः उचितपदम् आदाय वाक्यानि पूरयत्—(मञ्जूषा से उचित पद लेकर वाक्य पूरे कीजिए।)

1. सहस्रशः तडागाः — शून्यात् न प्रकटीभूताः।
2. इमे एवं तडागाः अत्र — इति।
3. अशेषे हि देशे — निर्मायन्ते स्म।
4. गजधराः — आसन्।
5. पुरा ते — आसन्।
6. इदानीं — शिल्परूपेण नैव समादृताः सन्ति।

बहुप्रथिता, तडागाः, सहसैव, वास्तुकाराः गजधराः संसारसागराः

- उत्तरम्— 1. सहसैव   2. संसारसागराः   3. तडागाः   4. वास्तुकाराः
5. बहुप्रथिताः   6. गजधराः

(२) पाठाशं पठत अथोदत्तान् प्रश्नान् च उत्तरत—(पाठाशं पढ़िए और निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए—)

गजधरः इति सुन्दरः शब्दः तडागनिर्मातृणां सादरं स्मरणार्थम्। राजस्थानस्य केषुचिद् भागेषु शब्दोऽयम् अद्यापि प्रचलति। कः गजधरः? यः गजपरिमाणं धारयति स गजधरः। गजपरिमाणम् एव मापनकार्ये उपयुज्यते। समाजे त्रिहस्त—परिमाणात्मिकाँ लौहयटं हस्ते गृहीत्वा चलन्तः गजधराः इदानीं शिल्परूपेण नैव समादृताः सन्ति।

I. एकपदेन उत्तरत।

1. गजधरः इति शब्दः केषां सादरं स्मरणार्थम्?
2. मापनकार्ये किं प्रयुज्यते?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत।

1. गजधरः कः अस्ति?
2. गजधरः इति शब्दः अद्यापि कुत्र प्रचलति?

III. भाषिककार्यम्

1. सुन्दरः शब्दः—अत्र विशेष्यपदं किम्?
2. मापनकार्ये—अत्र किं विभक्तिवचनम्?

(प्रथमा द्विवचनम्, सप्तमी एकवचनम्, चतुर्थी एकवचनम्)

3. 'यः गजपरिमाणं धारयति स गजधरः' इति वाक्ये धारयति' क्रियापदस्य—

- (i) कर्ता कः?
- (ii) कर्म किम्?

4. पर्यायपदं चित्वा लिखता अधुना = _____

5. सन्धिः विच्छेदः वा क्रियताम्-

(i) नैव = _____ + _____

(ii) स्मरण + अर्थम् = _____ + _____

उत्तरम्-

I. 1. तडागनिर्मातृणाम् 2. गजपरिमाणम्

II. 1. यः गजपरिमाणं धारयति सः गजधरः।

2. गजधरः इति शब्दः अद्यापि राजस्थानस्य केषुचिद् प्रदेशोषु प्रचलितः।

III. 1. विशेष्यपदम्—शब्दः

2. सप्तमी एकवचनम्

3. (i) यः (ii) गजपरिमाणम्

4. इदानीम्

5. (i) न + एव (ii) स्मरणार्थम्

(3) अधोदत्तपदानां लिङ्ग विभक्तिं वचनं च निर्दिशत—(निम्नलिखित पदों के लिंग विभक्ति व वचन निर्दिष्ट कीजिए—)

लिंगम्	विभक्तिः	वचनम्
1. नूतनपद्धत्या	_____	_____
2. कार्यसमाप्तौ	_____	_____
3. प्रविधिना	_____	_____
4. समाजेन	_____	_____
5. अस्मिन्	_____	_____

उत्तरम्- 1. स्त्रीलिंगम् तृतीया एकवचनम्

2. स्त्रीलिंगम् सप्तमी एकवचनम्

3. पुंलिंगम् तृतीया एकवचनम्

4. पुंलिंगम् तृतीया एकवचनम्

5. पुंलिंगम् सप्तमी एकवचनम्

(4) पूर्णवाक्येन उत्तरत—(सम्पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए—)

1. गजधरा: कस्य कस्य दायित्वं निभालयन्ति स्म? .....

2. प्रतिदाने ते किं न याचन्ते स्म? .....

3. कार्यसमाप्तौ गजधरेभ्यः किं किं दीयते स्म? .....

उत्तरम्- 1. गजधरा: नवनिर्माणस्य सुरक्षाप्रबन्धस्य च दायित्वं निभालयन्ति स्म।

2. प्रतिदाने ते तद् न याचन्ते स्म यद् दातुं तेषां स्वामिनः असमर्थः आसन्।

3. कार्यसमाप्तौ गजधरेभ्यः वेतनानि अतिरिच्य सम्मानम् अपि प्रदीयते स्म।

(5) कोष्ठकदत्तस्य शब्दस्य उचितरसं प्रयुज्य वाक्यानि पूरयत—(कोष्ठक दत्त शब्द का उचित रूप प्रयोग करके वाक्य पूरे कीजिए—)

(क) 1. भगिनी _____ सह आपणम् अगच्छता। (भ्रातु)

2. शिष्या: _____ सह गच्छन्ति। (गुरु)

3. छात्रा _____ सह वार्ता करोति। (अध्यापिका)

उत्तरम्- (क) 1. भ्राता 2. गुरुणा 3. अध्यापिका

(ख) 1. _____ उभयतः जनाः स्थिताः। (मार्ग)

2. _____ अभितः शिष्या: उपविष्टाः। (आचार्य)

3. _____ पूर्वम् के तडागान् रचयन्ति स्म? — (एतत्)

उत्तरम्- (ख) 1. मार्गम् 2. आचार्यम् 3. एतस्मात्

बहुविकल्पीयप्रश्नाः

(1) प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितं पदं चित्वा वाक्यपूर्ति कुरुत—(दिए गए विकल्पों में से उचित पद चुनकर वाक्यपूर्ति कीजिए—)

1. गजधरा: _____ प्रस्तुवन्ति स्म। (योजना, योजनाम्, योजनम्)

2. ते भाविव्ययम् _____ स्म। (निभालयति आकलयन्ति, सगृहणन्ति)

3. ते लौहयर्षि _____ गृहीत्वा चलन्ति स्म। (हस्त, हस्तेन, हस्ते)

4. नगर नियोजनम् स्यात् लघुनिर्माणम् वा _____ कार्याणि गजधरेषु एव आधृतानि आसन्। (सर्व, सर्वम्, सर्वाणि)

5. गजपरिमाणम् एव _____ उपयुज्यते। (मापनकार्यम्, मापनकार्ये, मापनकार्येण)

- उत्तरम्-** 1. योजनाम् 2. आकैलयन्ति 3. हस्ते 4. सर्वाणि 5. मापनकार्ये
- (२) प्रकृति प्रत्यय संयोज्य वियोज्य वा उचित विकल्पेन रिक्तस्थानानि पूरयत्—(प्रकृति प्रत्यय जोड़कर अथवा अलग करके उचित विकल्प द्वारा रिक्त स्थान पूरे कीजिए—)
- (क) 1. रावणं — (नि + हन् + ल्यप्) रामः अयोध्यां प्रत्यावर्तत।
(निहत्वा, निहत्य, निहन्य)
2. पुस्तकानि आदाय (— + — + —) छात्रः विद्यालयम् गच्छति।
(अ + दा + ल्यप्, आ + दा + क्त्वा, आ + दा + ल्यप्)
3. वृक्षात् — (अव + तु + ल्यप्) वानरः दूरे अगच्छत्।
(अवातीर्य, अवतीर्य, अवतीरय)
4. अहं पाठं — (स्मृ + तुमुन्) प्रत्यनशीलः अस्मि।
(स्मरतुम्, स्मरितुम्, स्मर्तुम्)
5. देवं सम्पूज्य (— + — + —) सा प्रातराशम् खादति स्म।
(सम + पूज् + ल्यप्; सम + पूज् + क्त्वा; सम + पूज् + ल्यप्)

उत्तरम्-

1. निहत्य 2. आदाय 3. अवतीर्य 4. स्मर्तुम् 5. सम्पूज्य
- (ख) 1. आ + नी + तुमुन् = — (आनीतुम्, आनेतुम्, आनयितुम्)
2. गण् + तुमुन् = — (गणितुम्, गणयितुम्, गणयोतुम्)
3. त्यज् + क्त्वा = — (त्यजत्वा, त्यजत्वा, त्यक्त्वा)
4. प्रष्टुम् = — + — (प्रच्छ + तुमुन्, पृच्छ + तुम्; प्रश् + दुम्)
5. दृश + तुमुन् = — (द्रष्टुम्, दृष्टुम्, दर्शितुम्)
- उत्तरम्-** 1. आनेतुम् 2. गणयितुम् 3. त्यक्त्वा 4. प्रच्छ + तुमुन् 5. द्रष्टुम्

सप्तभगिन्यः

प्रश्नः 1. उच्चारणं कुरुत्-(उच्चारण कीजिए—)

सुप्रभातम्	महत्वाधयिनी	पर्वपरम्पराभिः
चतुर्विंशतिः	द्विसप्ततितमे	वंशवृक्षनिर्मितानाम्
सप्तभगिन्यः	प्राकृतिकसम्पद्द्विः	वंशोद्योगोऽयम्
गुणांगौवदृष्ट्या	पुष्टस्तवकसदृशानि	अन्ताराष्ट्रियख्यातिम्

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

प्रश्नः 2. प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत्—(प्रश्नों के उत्तर एक पद में लिखिए—)

- (क) अस्माकं देशे कति राज्यानि सन्ति?
- (ख) प्राचीनेतिहासे काः स्वाधीनाः आसन्?
- (ग) केषां समवायः ‘सप्तभगिन्यः’ इति कथ्यते?
- (घ) अस्माकं देशे कति केन्द्रशासितप्रदेशाः सन्ति?
- (ड) सप्तभगिनी-प्रदेशे कः उद्योगः सर्वप्रमुखः?

उत्तरम्— (क) अष्टाविंशतिः, (ख) सप्तभगिन्यः, (ग) सप्तराज्यानाम्, (घ) सप्त, (ड) वंशोद्योगः/वंश-उद्योगः।

प्रश्नः 3. अधोलिखितपदेषु प्रकृति-प्रत्ययविभागं कुरुत्—(निम्नलिखित पदों के प्रकृति-प्रत्ययों का विभाग कीजिए—)

पदानि	प्रकृतिः	प्रत्ययः
यथा-	गन्तुम्	गम् + तुमुन्
	ज्ञातुम्	..... + ...
	ग्रहीतुम्	..... + ...
	पातुम्	..... + ...
	श्रोतुम्	..... + ...
	भ्रमितुम्	..... + ...

उत्तरम्— ज्ञा + तुमुन्, ग्रह + तुमुन्, पा + तुमुन्, श्रु + तुमुन्, भ्रम + तुमुन्।

प्रश्नः 4. पाठात् चित्वा तद्भवपदानां कृते संस्कृतपदानि लिखत्—(तद्भव पदों के लिए पाठ से चुनकर संस्कृत पद लिखिए—)

तद्भव-पदानि	संस्कृत-पदानि
यथा-	सात
	बहिन
	संगठन
	बाँस
	आज
	खेत

उत्तरम्— तद्भव-पदानि

संस्कृत-पदानि
भगिनी
सङ्घटनम्
वंशम्
अद्य
क्षेत्रम्

प्रश्नः 5. भिन्नप्रकृतिकं पदं चिनुत्—(भिन्न प्रकृति वाले पद चुनिए—)

- (क) गच्छति, पठति, धावति, अहसत्, क्रीडति।
- (ख) छात्रः, सेवकः, शिक्षकः, लेखिका, क्रीडकः।
- (ग) पत्रम्, मित्रम्, पुष्टम्, आप्रः, नक्षत्रम्।
- (घ) व्याघ्रः, भल्लूकः, गजः, कपोतः, वृषभः, सिंहः।
- (ड) पृथिवी, वसुन्धरा, धरित्री, यानम्, वसुधा।

उत्तरम्— (क) अहसत्, (ख) लेखिका, (ग) आप्रः, (घ) कपोतः, (ड) यानम्।

सार्थम्	सह	इमा:	सप्तभगिन्यः
निष्णाताः	निपुणाः	इयम्	भावना
प्राचुर्यम्	बाहुल्यम्	अयम्	प्रयोगः
अस्तु	भवतु	एतासां	भगिनीनाम्

(३) भिन्नप्रकृतिकं पदं चिनुत्—(भिन्न प्रकृति का पद चुनिए—)

1. अभवत्, कथयति, सन्ति, वर्तते, जानाति।
2. तत्र, अपि, तथा, कथम्, साम्प्रतम्, वयम्।
3. समीचीनः, रम्याः, लघूनि, प्रथितानि, वस्तूनि।
4. महोदया, भावना, भगिनी, प्रकृतिः, मनोरमा।

उत्तरम्— 1. अभवत् (शेष पद वर्तमानकालिक)

2. वयम् (शेष अव्ययपद)
3. वस्तूनि (शेष विशेषण पद)
4. मनोरमा (शेष संज्ञापद)

(४) रेखाङ्कितपदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणम् कुरुत—(रेखांकित पद के आधार पर प्रश्ननिर्माण कीजिए—)

1. अस्माकं देशे अष्टाविंशतिः राज्यानि सन्ति।
2. एतासां भगिनीनां संस्कृतिः महत्त्वाधायिनी।
3. एतेषाम् राज्यानां पुनः सङ्घटनम् विहितम्।
4. भगिनीप्रदेशोऽयं भ्रमणाय समीचीनः।
5. अस्मिन् प्रदेशे हस्तशिल्पानां बाहुल्यं वर्तते।

किमर्थम्, का, कति, केषाम्, किम्

उत्तरम्— 1. अस्माकं देशे कति राज्यानि?

2. एतासां भगिनीनां का महत्त्वाधायिनी?
3. एतेषां राज्यानां पुनः कि विहितम्?
4. भगिनीप्रदेशोऽयं किमर्थं समीचीनः?
5. अस्मिन् प्रदेशे केषां बाहुल्यं वर्तते?

वाहुविकल्पीयप्रश्नाः

(१) प्रवत्तविकल्पेभ्यः उचितपदं चित्वा अधोवत्तानि वाक्यानि पूर्यत—(दिए गए विकल्पों में से उचित पद चुनकर निम्नलिखित वाक्यों को पूरा कीजिए—)

(क) 1. सप्तभागिनी-प्रदेशे जनाः — वदन्ति।

(एकाम् भाषाम्, राष्ट्रियभाषाम्, विविधा: भाषा:)

2. अत्र बहवः — निवसन्ति।
(प्रदेशाः, राज्यानि, जनजातीयाः)
3. भगिनीसप्तके राज्यानि क्षेत्र परिमाणैः — वर्तन्ते।
(लघूनि, बृहत्तराणि, समृद्धनि)
4. एतेषाम् राज्यानां पुनः — त्रिपुराराज्योदयाटन-क्रमे अभवत्।
(शासनम्, सङ्घटनम्, वैशिष्ट्यम्)
5. अस्माकं देशे — राज्यानि सन्ति। (चतुर्विंशतिः, पञ्चविंशतिः, अष्टाविंशतिः)

उत्तरम्— 1. विविधा: भाषा: 2. जनजातीयाः 3. लघूनि 4. सङ्घटनम् 5. अष्टाविंशतिः

(ख) 1. अस्माकं देशे — केन्द्रप्रशासित-प्रदेशाः सन्ति। (सप्त, सप्ताः, सप्तम्)

2. भगिनीसप्तके प्रदेशे जनाः — ऊर्जस्विनः सन्ति।

(शरीरम्, शरीराणि, शरीरेण)

3. इमानि राज्यानि — इति कथ्यन्ते।

(सप्तभगिन्यः, सप्तभगिन्याः, सप्तभगिनी)

4. अत्र वंशवृक्ष-निर्मितानां वस्तूनाम् — क्रियते।

(उपयोगम्, उपयोगः, उपयोग)

5. —! तत्र तु वंशवृक्षाः अपि प्राप्यन्ते।

(महोदया, महोदये, महोदयः)

उत्तरम्— 1. सप्त 2. शरीरेण 3. सप्तभगिन्यः 4. उपयोगः 5. महोदये

(२) उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानपूर्ति कुरुत—(उचित पद चुनकर रिक्त स्थान पूर्ति कीजिए—)

1. छात्राः वदन्ति—भवती ————— सार्थं चलतु।
(अस्माकम्, अस्माभिः, अस्मान्)
  2. ————— प्रदेशो वंशवृक्षाणां प्राचुर्यं वर्तते।
(अयम्, एते, अस्मिन्)
  3. ————— विचारः महाम रोचते। (इदम्, इयम्, अयम्)
  4. आगामिनी अवकाशे वयं तत्रैव ————— गमिष्यामः।
(भ्रमयितुम्, भ्रमतुम्, भ्रमितुम्)
  5. कङ्कणम् ————— सः हस्तं प्रसारयति।
(गृहीतुम्, ग्रहितुम्, ग्रहीतुम्)
- उत्तरम्— 1. अस्माभिः 2. अस्मिन् 3. अयम् 4. भ्रमितुम्
5. ग्रहीतुम्

अशोकवनिका

प्रश्न: 1. अधोलिखितानि पदानि उच्चारयत्-(निम्नलिखित पदों का उच्चारण कीजिए—)

सर्वतुकुसुमैः	सर्वतुपुष्टैः	कर्णिकारैः
मृगगणद्विजैः	फलवदभिश्च	पादपैर्मधुगन्धिभिः
सप्तपर्णश्च	चम्पकोद्दालकाः	विबुधोद्यानम्
ददर्शविदूरस्थम्	प्रासादमूर्जितम्	किंशुकैश्च

उत्तरम्— छात्र स्वयं करें।

प्रश्न: 2. पाठान्तर्गतान् सर्वान् श्लोकान् सस्वरं गायत्-(पाठ के अन्तर्गत सभी श्लोकों का सस्वर गायन कीजिए—)

उत्तरम्— छात्र स्वयं गायन करें।

प्रश्न: 3. श्लोकेषु रिक्तस्थानानि पूरयत्-(श्लोकों में रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए—)

(क) अशोक ..... तु तस्यां वानर.....।

स ददर्शविदूरस्थं ..... प्रासादमूर्जितम्॥

(ख) कर्णिकारैः किंशुकैश्च .....।

स देशः ..... तेषां प्रदीप्त इव .....।

उत्तरम्— (क) अशोक वनिकायां तु तस्यां वानर-पुंगवः।

स ददर्शविदूरस्थं चैत्य-प्रासादमूर्जितम्॥

(ख) कर्णिकारैः किंशुकैश्च सुपुष्टितैः।

स देशः प्रभया तेषां प्रदीप्त इव सर्वतः॥

प्रश्न: 4. श्लोकांशान् योजयत्-(श्लोकों का मिलान कीजिए—)

(क)

नन्दनं विबुधोद्यानं

अनेकगन्धप्रवहं

स देशः प्रभया तेषां

पुंगागाः सप्तपर्णश्च

नानानिनादैरुद्यानं

(ख)

पुण्यगन्धं मनोहरम्।

प्रदीप्त इव सर्वतः।

चित्रं चैत्ररथं यथा।

रम्यं मृगगणद्विजैः।

चम्पकोद्दालकास्तथा।

उत्तरम्— (क)

नन्दनं विबुधोद्यानं

अनेकगन्धप्रवहं

स देशः प्रभया तेषां

पुंगागाः सप्तपर्णश्च

नानानिनादैरुद्यानं

(ख)

चित्रं चैत्ररथं यथा।

पुण्यगन्धं मनोहरम्।

प्रदीप्त इव सर्वतः।

चम्पकोद्दालकास्तथा।

रम्यं मृगगणद्विजैः।

प्रश्न: 5. निर्देशानुसारं ‘तत्’ इति शब्दस्त्रैः रिक्तस्थानानि पूरयत्-(निर्देश के अनुसार ‘तत्’ के शब्दस्त्रों के द्वारा रिक्तस्थानों की पूर्ति कीजिए—)

	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(क) यथा— पुँलिङ्गे	प्रथमा	सः	.....	.....
	षष्ठी	तस्य	.....	.....
	सप्तमी	.....	.....	तेषु
(ख) यथा— स्त्रीलिङ्गे	षष्ठी	.....	तयोः	.....
	द्वितीया	ताम्	.....	.....
	तृतीया	.....	ताभ्याम्	.....
(ग) यथा— नपुंसकलिङ्गे	प्रथमा	तत्	.....	तानि
	द्वितीया	.....	.....	.....
	चतुर्थी	तस्मै	.....	.....

उत्तरम्—	(क) पुल्लिङ्गे	प्रथमा	सः	तौ	ते
		षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
		सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु
(ख)	स्त्रीलिङ्गे	षष्ठी	तस्याः	तयोः	तासाम्
		द्वितीया	ताम्	ते	ताः
		तृतीया	तया	ताभ्याम्	ताभिः
(ग)	नपुंसकलिङ्गे	प्रथमा	तत्	ते	तानि
		द्वितीया	तत्	ते	तानि
		चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः

प्रश्न: 6. प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत—(प्रश्नों के उत्तर लिखिए—)

- (क) पाठेऽस्मिन् देशः इति शब्दस्य कोऽर्थः?
- (ख) केषाज्जित् पञ्च पुष्पाणां नामानि लिखत।
- (ग) वानरपुंगवः किं ददर्श?
- (घ) अत्र वानरपुङ्गवः कः?
- (ङ) उद्यानम् कैः निनादैः स्म्यम्?

उत्तरम्— (क) पाठेऽस्मिन् देशः इति शब्दस्य स्थानम् इति अर्थः।

- (ख) कर्णिकारम्, किंशुकम्, पुनगः, चम्पकम्, उद्दालकः इति पञ्चपुष्पाणां नामानि सन्ति।
- (ग) वानरपुंगवः अविदूरस्थं चैत्यप्रासादम् (सीताम्) ददर्श।
- (घ) अत्र वानरपुङ्गवः श्री हनुमान् अस्ति।
- (ङ) उद्यानम् नानानिनादैः मृगगणद्विजैः स्म्यम्।

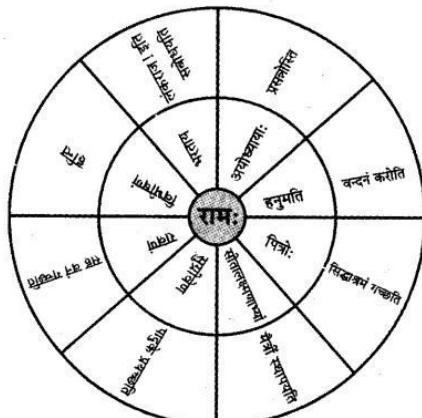
प्रश्न: 7. चक्रस्थपदानि प्रयुज्य वाक्यानि रचयत—(चक्र में स्थित पदों का प्रयोग करके वाक्य बनाइए—)

यथा—रामः सीतालक्ष्मणाभ्यां सह वनं गच्छति।

- (क) रामः .....।
- (ख) .....।
- (ग) .....।
- (घ) .....।
- (ङ) .....।
- (च) .....।
- (छ) .....।

उत्तरम्— (क) रामः पित्रोः वन्दनं करोति।

- (ख) रामः सुग्रीवेण सह मैत्रीं स्थापयति।
- (ग) रामः रावणं हन्ति।

(घ) रामः विभीषणं लक्षाराज! इति सम्बोधयति।

(ङ) रामः भरताय पादुके प्रयच्छति।

(च) रामः अयोध्यायाः सिद्धाश्रमं गच्छति।

(छ) रामः हनुमति प्रसन्नोऽस्ति।

प्रश्नः 8. मञ्जूषात् पदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत्—(मञ्जूषा से पद चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए—)

एताम् एषा एते एतानि एषः एताः

यथा—अध्ययने एषः बालः अद्वितीयः अस्ति।

(क) ..... बाला विद्यालयात् गृहं गच्छति।

(ख) उद्याने ..... पुष्पाणि विकसितानि सन्ति।

(ग) पिता ..... लेखनीं मह्यम् आपणात् आनयत्।

(घ) अहम् ..... फले तुम्हं ददामि।

(ङ) ..... बालिकाः मधुराणि गीतानि गायन्ति।

उत्तरम्— (क) एषा बाला विद्यालयात् गृहं गच्छति।

(ख) उद्याने एतानि पुष्पाणि विकसितानि सन्ति।

(ग) पिता एताम् लेखनीं मह्यम् आपणात् आनयत्।

(घ) अहम् एते फले तुम्हं ददामि।

(ङ) एताः बालिकाः मधुराणि गीतानि गायन्ति।

अतिरिक्त-अभ्यासः

(1) एकपदेन उत्तरत्—(एक पद में उत्तर दीजिए—)

1. वानरपुङ्गवः कः अस्ति? _____
2. सः कुत्र चैत्यप्रासादम् अपश्यत? _____
3. नन्दनवनम् केषाम् उद्यानम्? _____
4. कुबेरस्य उद्यानं किम् उच्यते? _____
5. स देशः कीदृशानां वृक्षाणां प्रभया सुशोभितः आसीत्? _____

उत्तरम्—

1. हनुमान्	2. अशोकनिकायाम्/अशोकवने	3. देवतानाम्
4. चैत्ररथम्	5. कुसुमितानाम्/सुपुष्पितानाम्	

(2) पूर्णवाक्येन उत्तरत्—(पूर्णवाक्य में उत्तर दें—)

1. केषां निनादैः उद्यानं रम्यम् आसीत्?
2. केषाज्ज्वित् पञ्चानां पुष्पवृक्षाणां नामानि लिखत?
3. सः वानरः कीदृशं चैत्यप्रासादम् अपश्यत्?

उत्तरम्—

1. मृगगणद्विजानाम्/पशुपक्षिणाम्/पशूनाम् पक्षिणाम् च निनादैः उद्यानं रम्यम् आसीत्।
2. कर्णिकारः किंशुकः, पुंनागः, सप्तपर्णः चम्पकः च इति पञ्च पुष्पवृक्षाः।
3. सः वानरः अविदूरस्थं/समीपस्थम् ऊर्जितम् चैत्यप्रासादम् अपश्यत्।

(3) श्लोकांशान् मेलयत्—(श्लोकांशों का मेल करें—)

नन्दनं विबुधोद्यानं	श्रिया सूर्योदयप्रभाम्।
स देशः प्रभा तेषाम्	द्वितीयं गन्धमादनम्।
शैलेन्द्रमिव गन्धाद्यं	चित्रं चैत्ररथं तथा।
पुष्पितानामशोकानां	प्रदीप्त इव सर्वतः।

उत्तरम्—

- नन्दनं विबुधोद्यानं चित्रं चैत्ररथं यथा।
स देशः प्रभा तेषाम् प्रदीप्त इव सर्वतः।
शैलेन्द्रमिव गन्धाद्यं द्वितीयम् गन्धमादनम्।
पुष्पितानामशोकानां श्रिया सूर्योदयप्रभाम्।

(4) श्लोकान्वयं पूरयत्—(श्लोक का अन्वय पूरा कीजिए—)

(क) ..... कुसुमितैः ..... च किंशुकैः सः ..... तेषां ..... प्रभया प्रदीपतः
इव (अभवत्)

देशः, सर्वतः सुपुष्टितैः कर्णिकारैः

(ख) ..... मधुगन्धिमिः पादपैः ..... (तत्) उद्यानम् ..... मृगगणद्विजैः .....
... (आसीत्)

निचितम्, रम्यम्, सर्वतुपुष्टैः, नानानिनादैः

उत्तरम्—

(क) कर्णिकारैः, सुपुष्टितैः, देशः, सर्वतः।

(ख) सर्वतुपुष्टैः, निचितम्, नानानिनादैः, रम्यम्।

(5) अधोदत्तपदानां लिङ्गम् विभक्तिं वचनं च लिखत्—(निम्नलिखित पदों के लिंग विभक्ति व
वचन लिखिए—)

	लिंगम्	विभक्तिः	वचनम्
1. अशोकवनिकायाम्	_____	_____	_____
2. पादपैः	_____	_____	_____
3. चैत्यप्रासादम्	_____	_____	_____
4. उद्यानम्	_____	_____	_____
5. प्रभया	_____	_____	_____

उत्तरम्—

1. स्त्रीलिंग	सप्तमी	एकवचनम्
2. पुर्णिलगम्	तृतीया	बहुवचनम्
3. पुर्णिलगम्	द्वितीया	एकवचनम्
4. नपुंसकलिंगम्	प्रथमा	एकवचनम्
5. स्त्रीलिंगम्	तृतीया	एकवचनम्

(6) वाक्यानि रचयत्—(वाक्य बनाइए—)

1. बहवः	.....
2. रम्यम्	.....
3. अशोकवनिकायाम्	.....
4. सर्वतुपुष्टाणि	.....
5. श्रिया	.....

उत्तरम्—

1. बहवः: जना: पुस्तकमेलकं द्रष्टुं गच्छन्ति।
2. तत् वनं विविधवर्णैः पुष्पादपैः रम्यम्।
3. सः वानरः अशोकवनिकायाम् सीताम् अपश्यत्।
4. अस्मिन् उद्याने सर्वतुपुष्टाणि शोभन्ते।
5. वाटिका अशोकवृक्षाणां श्रिया रमणीया आसीत्।

बहुविकल्पीयप्रश्नाः

(1) अधोदत्तेष्यः विकल्पेभ्यः उचितम् विकल्पं चित्वा रिक्तस्थानपूर्तिः क्रियताम्—(निम्नलिखित
विकल्पों में से उचित विकल्प चुनकर रिक्तस्थान पूर्ति कीजिए—)

- (क) 1. बालकाः सानन्दं खेलन्ति। (एताः, एते, एतानि)
2. फलम् अपक्वम्। (सः, तत्, तम्)
3. वने पशवः स्वच्छन्दं विचरन्ति। (ते, तस्य, तस्मिन्)
4. अहं बालकाय पुस्तकम् अयच्छम्। (तं, तेन, तस्मै)
5. वाटिकायां पुष्टिताः पादपाः शोभन्ते स्म। (ताम्, तस्याम्, तस्याः)

उत्तरम्— 1. एते 2. तत् 3. तस्मिन् 4. तस्मै 5. तस्याम्

- (ख) 1. तत्र पुष्पवृक्षाः शोभन्ते स्म। (बहुः, बहवाः, बहवः)
2. सः अतीव उद्यानम् अपश्यत्। (मनोहर, मनोहरः, मनोहरम्)
3. एतस्थाः पुष्टाणि श्वेतानि। (लतायाम्, लतया, लतायाः)
4. अशोकवनं कुसुमित-वृक्षाणां रम्यम् आसीत्। (प्रभा, प्रभया, प्रभाम्)
5. तत् स्थानं सर्वतः आसीत्। (सुशोभितः, सुशोभितम्, सुशोभित)

उत्तरम्— 1. बहवः 2. मनोहरम् 3. लतायाः 4. प्रभया 5. सुशोभितम्

(2) कोष्ठकात् शुद्धम् उत्तरं चित्वा रिक्तस्थाने लिखत। (कोष्ठक से शुद्ध उत्तर चुनकर रिक्तस्थान में लिखिए—)

1. शैलेन्द्रमिव = _____ + _____ (शैलेन्द्र+मिव; शैलेन्द्रम्+एव; शैलेन्द्रम्+इव)
2. विबुधोद्यानम् = _____ + _____ (विबुध्+उद्यानम्; विबुध+उद्यानम्; विबुधो+द्यानम्)
3. रम्यश्रियावृतम् = _____ + _____ (रम्यश्रिया+वृतम्, रम्यश्रिया+आवृतम्; रम्य+श्रियावृतम्)
4. गन्धाद्यम् = _____ + _____ (गम्+धाद्यम्; गन्ध+अद्यम्; गन्ध+आद्यम्)
5. चैत्यप्रासादमूर्जितम् = _____ + _____ (चैत्यप्रासाद+मूर्जितम्; चैत्यप्रासादम्+उर्जितम्; चैत्यप्रासादम्+ऊर्जितम्)

उत्तरम्—

1. शैलेन्द्रम् + इव
2. विबुध + उद्यानम्
3. रम्यश्रिया + आवृतम्
4. गन्ध + आद्यम्
5. चैत्यप्रासादम् + ऊर्जितम्

सावित्री भाई फुले

प्रश्न: 1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत—(निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए—)

- (क) महाराष्ट्रस्य प्रथमा महिला शिक्षिका का आसीत्?
- (ख) कस्य समुदायस्य बालिकानां कृते सावित्री अपरं विद्यालयं प्रारब्धवती?
- (ग) कीदृशीनां कुरीतीनां सावित्री विरोधम् अकरोत्।
- (घ) किमर्थं शीर्णवस्त्रावृताः नार्यः कूपात् जलं ग्रहीतुं वारिताः?
- (ङ) सावित्र्याः मृत्युः कथम् अभवत्?
- (च) तस्याः द्वयोः काव्यसङ्कलनयोः नामनी के?

उत्तरम्— (क) महाराष्ट्रस्य प्रथमा महिला शिक्षिका सावित्री बाई फुले आसीत्।

- (ख) अस्पृश्यत्वात् तिरस्कृतस्य समुदायस्य बालिकानां कृते सावित्री अपरं विद्यालयं प्रारब्धवती।
- (ग) सामाजिक—कुरीतीनां सावित्री विरोधम् अकरोत्।
- (घ) निम्नजातिषु जन्मकारणात् शीर्णवस्त्रावृताः नार्यः कूपात् जलं ग्रहीतुं वारिताः।
- (ङ) महारेगप्लेगस्य प्रसारकाले सेवारता सावित्री स्वयमेन (स्वयम्+एतेन) असाध्यरोगेण ग्रस्ता सती मृत्युं प्राप्तवती।

(च) तस्याः द्वयोः काव्यसङ्कलनयोः नामनी ‘काव्यफुले’ ‘सुबोधरत्नाकरः’ च इति स्तः।

प्रश्न: 2. अधोलिखितानि पदानि आधृत्य वाक्यानि रचयत—(निम्नलिखित पदों के आधार पर वाक्यों की रचना कीजिए—)

स्वकीयम्	—
सविनोदम्	—
सक्रिया	—
प्रदेशस्य	—
मुखरम्	—
सर्वथा	—

उत्तरम्— शब्द

अर्थ

वाक्य

स्वकीयम्	(अपना)	सावित्री स्वकीयम् कर्म सदैव अकरोत्।
सविनोदम्	(प्रसन्नता के साथ)	सोहनः सविनोदम् दिनम् व्यतीतयत्।
सक्रिया	(सक्रिय)	सावित्री नारीशिक्षार्थं सक्रिया आसीत्।
प्रदेशस्य	(प्रदेश की)	सावित्री सदैव प्रदेशस्य सेवाम् अकरोत्।
मुखरम्	(प्रखर)	सावित्री अत्याचारस्य मुखरम् विरोधम् अकरोत्।
सर्वथा	(पूरी तरह)	नारी शिक्षार्थं सा सर्वथा समर्पिता आसीत्।

प्रश्न: 3. अधोलिखितानां पदानां विलोमपदानि लिखत—(निम्नलिखित पदों के विपरीतार्थक पद लिखिए—)

उपरि .....

आदानम् .....

परकीयम् .....

विषमता .....

व्यक्तिगतम् .....

आरोहः .....

उत्तरम्— उपरि

अधः

आदानम् प्रदानम्

परकीयम् स्वकीयम्

विषमता समानता

व्यक्तिगतम् सार्वजनिकम्

आरोहः अवरोहः

प्रश्न: 4. अधोलिखितानां पदानां लिङ्गं, विभक्तिं वचनं च लिखत्-(निम्नलिखित पदों के लिङ्गं विभक्ति और वचन लिखिए-)

पदानि	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
धूलिम्	.....	.....	.....
नामि	.....	.....	.....
अपरः	.....	.....	.....
कन्यानाम्	.....	.....	.....
सहभागिताम्	.....	.....	.....
नापितैः	.....	.....	.....
उत्तरम्- पदानि	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
धूलिम्	स्त्रीलिङ्गम्	द्वितीया	एकवचनम्
नामि	नपुंसकलिङ्गम्	सप्तमी	एकवचनम्
अपरः	पुल्लिगम्	प्रथमा	एकवचनम्
कन्यानाम्	स्त्रीलिङ्गम्	षष्ठी	बहुवचनम्
सहभागिताम्	स्त्रीलिङ्गम्	द्वितीया	एकवचनम्
नापितैः	पुल्लिगम्	तृतीया	बहुवचनम्

प्रश्न: 5. उदाहरणमनुसृत्य लकारपरिवर्तनं कुरुत्-(उदाहरण के अनुसार लकार परिवर्तन कीजिए-)

वर्तमानकालः	अतीतकालः
यथा- सा शिक्षिका अस्ति।	सा शिक्षिका आसीत्।
(क) सा अध्यापने संलग्ना भवति।	.....
(ख) सः त्रयोदशवर्षकल्पः अस्ति।	.....
(ग) महिला: तडागात् जलं नयन्ति।	.....
(घ) वयं प्रतिदिनं पाठं पठामः।	.....
(ङ) किं यूयं विद्यालयं गच्छत्थ?	.....
(च) ते बालकाः विद्यालयात् गृहं गच्छन्ति।	.....
उत्तरम्- (क) सा अध्यापने संलग्ना अभवत्।	
(ख) सः त्रयोदशवर्षकल्पः आसीत्।	
(ग) महिला: तडागात् जलम् अनयन्।	
(घ) वयं प्रतिदिनं पाठम् अपठाम।	
(ङ) किं यूयं विद्यालयम् अगच्छत।	
(च) ते बालकाः विद्यालयात् गृहम् अगच्छन्।	

अतिरिक्त-अध्यासः:

(1) गद्याशं पठित्वा अधोदत्तान् प्रश्नान् उत्तरत्-(गद्याशं पढ़कर नीचे दिए गए प्रश्नों के उत्तर दीजिए-)

एकदा सावित्री मार्गे दृष्टं यत् कूपं निकषा शीर्णवस्त्रावृताः तथाकथिताः निम्नजातीयाः काश्चित् नार्यः जलं पातुं याचन्ते स्म। उच्चवर्गीयाः उपहासं कुर्वन्तः कूपात् जलोदधरणम् अवारयन्। सावित्री एतत् अपमानं सोहुं नाशक्नोत्। सा ताः स्त्रियः निजगृहं नीतवती। तडागं दर्शयित्वा अकथयत् च यत् यथेष्टं जलं नयत। सार्वजनिकोऽयं तडागः। अस्मात् जलग्रहणे नास्ति जातिबन्धनम्। तथा मनुष्याणां समानतायाः स्वतन्त्रतायाश्च पक्षः सर्वदा सर्वथा समर्थितः।

I. एकपदेन उत्तरत।

1. के जलोदधरणम् अवारयन्? _____
2. शीर्णवस्त्रावृताः स्त्रियः किं पातुम् इच्छन्ति स्म? _____
3. सावित्री ताः स्त्रियः कुत्र नी-त-वती? _____
4. सावित्री ताः गृहं नीत्वा किम् अदर्शयत्? _____

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत।

1. सावित्री शीर्णवस्त्रावृताः महिला: कुत्र अपश्यत्?.....
2. सावित्री कीदृशाम् अपमानं सोहुं न अशक्नोत्?.....
3. तडागं दर्शयित्वा सा ताः महिला: किम् अकथयत्?.....

III. भाषिककार्यम्

1. 'सार्वजनिकोऽयं तडागः'— अत्र विशेष्यपदम् किम्? _____
2. समानार्थकम् चित्वा लिखत— (i) स्त्रियः = _____ (ii) अनयत्
3. उपसर्ग निर्दिशत। (i) अपमानम् _____ (ii) उपहासम्.....
4. संचि विच्छेदं वा कुरुत।
(i) जलोद्धरणम् = _____ + _____ (ii) न + अशक्नोत् = ...
5. यथानिर्देशम् रिक्तस्थानानि पूरयत।
(i) समानतायाः _____ लिङ्गम् _____ विभक्तिः _____ वचनम्
(ii) नार्यः _____ लिङ्गम् _____ विभक्तिः _____ वचनम्
(iii) नयत् _____ धातुः _____ लकारः _____ पुरुषः _____ वचनम्
(iv) याचन्ते _____ धातुः _____ लकारः _____ पुरुषः _____ वचनम्

उत्तरम्—

- I. 1. उच्चवर्गीया: 2. जलम् 3. निजगृहम् 4. तडागम्
- II. 1. सावित्री मार्गे कूपं निकषा शीर्णवस्त्रावृताः महिलाः अपश्यत्।
2. उच्चवर्गीया: निमजातीया: स्त्रीणाम् उपहासम् अकुर्वन्, सावित्री एतत् अपमानम् सोदुं न अशक्नोत्।
3. सा ताः महिलाः अकथयत्—यथेष्टं जलं नयत; अत्र जलग्रहणे नास्ति जातिबन्धनम्।

- III. 1. तडागः 2. (i) नार्यः (ii) नीतवती 3. (i) अप (ii) उप

4. (i) जल + उद्धरणम् (ii) नाशक्नोत्
5. (i) स्त्री, षष्ठी, एकवचनम् (ii) स्त्री, प्रथमा, बहुवचनम्
(iii) नी, लोट, मध्यम, बहुवचनम् (iv) याच, लट, प्रथम-पुरुषः, बहुवचनम्

(2) परस्परं मेलयत लिखत च—(परस्परं मेल कीजिए और लिखिए—)

समानार्थकानि

विपरीतार्थकानि

(क) सततम्	विवाहिता	(ख) समानता	निराकरणम्
तिरस्कारः	जन्म अलभत	निमजातीया:	अन्तिमः
परिणीता	अविरतम्	आदाय	विषमता
अजायत	पठनम्	स्वीकरणम्	प्रदाय
अध्ययनम्	अपमानः	प्रथमः	उच्चजातीया:

उत्तरम्— (क) सततम्—अविरतम्; तिरस्कारः—अपमानः, परिणीता—विवाहिता; अजायत—जन्म अलभत; अध्ययनम्—पठनम्।

(ख) समानता—विषमता; निमजातीया:—उच्चवर्गीया:, आदाय—प्रदाय; स्वीकरणम्—निराकरणम्
प्रथमः—अन्तिमः।

(3) अधोदत्तानां पदानां वाक्यप्रयोगं कुरुत—(निम्नलिखित पदों का वाक्यप्रयोग कीजिए—)

1. सर्वदा .....
2. विरोधम् .....
3. स्त्रीशिक्षायाः .....
4. संस्था: .....
5. प्रथमम् .....

उत्तरम्— 1. महापुरुषाः सर्वदा जनकल्याण—कार्येषु रताः।

2. वयम् अस्पृश्यतायाः विरोधं कुर्मः।
3. सावित्री बाई स्त्रीशिक्षायाः समर्थनम् अकरोत्।
4. सा अनेकाः संस्थाः सञ्चालयति स्म।
5. अहं कविता—प्रतियोगितायाम् प्रथमं पुरस्कारम् अविन्दम्।

(4) मञ्जूषायाः सहायतया कथायां रिक्त स्थानानि पूरयत—(मञ्जूषा की सहायता से कहानी के रिक्त स्थान पूरे कीजिए—)

एकदा सावित्रया ..... दृष्ट्यत् कूपं ..... शीर्ण वस्त्रः वृताः काश्चित् .....
..... जलम् पातुं याचन्ते स्म। उच्चवर्गीया: ..... कुर्वन्तः कूपात् जलोद्धरणम्
अवारयन्। सावित्री एतत् ..... सोदुं नाशक्नोत्। सा ताः स्त्रियः ..... नीतवती।
..... दर्शयित्वा अकथयत् च यत् यथेष्टं ..... नयत।

निजगृहम्, उपहासम्, कूपम्, निकषा, मार्गे, जलम्, नार्यः अपमानम्

उत्तरम्— मार्गे, निकषा, नार्यः, उपहासम्, अपमानम्, निजगृहम्, कूपम्, जलम्।

बहुविकल्पीयप्रश्नाः

(१) प्रदत्तविकल्पे भ्यः उचितं पदं चित्वा वाक्यपूर्ति कुरुत्—(दिए गए विकल्पों में से उचित पद चुनकर वाक्यपूर्ति कीजिए—)

1. इयं प्रबन्धन-समितिः — कौशलेन सञ्चालयति। (विद्यालयस्य, विद्यालये, विद्यालयम्)
2. — जनाः भ्रष्टाचारणेन व्याकुलाः सन्ति। (सर्वाः, सर्वः, सर्वे)
3. सावित्री बाई स्वदृढनिश्चयात् न — । (विचलत्, विचलति स्म, अविचलत्)
4. उच्चवर्गीयाः तासां स्त्रीणाम् — अकुर्वन्। (उपहासः, उपहासम्, उपहास)
5. अस्य मण्डलस्य — किम् आसीत्? (उद्देश्य, उद्देश्यः, उद्देश्यम्)
6. देशस्य — वीराः प्राणान् अपि त्यजन्ति। (रक्षाय, रक्षायै, रक्षायाः)
7. ते — जलोद्धरणम् निवारयन्ति स्म। (कूपेन, कूपम्, कूपात्)

उत्तरम्— 1. विद्यालयम्   2. सर्वे   3. विचलति स्म   4. उपहासम्
5. उद्देश्यम्   6. रक्षायै   7. कूपात्

(२) उचितं विकल्पं प्रयुज्य प्रश्ननिर्माणाम् कुरुत्—(उचित विकल्प का प्रयोग करके प्रश्ननिर्माण कीजिए—)

1. सा स्वविद्यालये कन्याभिः सुविनोदं आलपति। (कीदृशम्, कथं, केन)
2. कश्चित् जनः सावित्र्याः उपरि धूलिम् क्षिपति। (कस्य, कस्याः, कस्याम्)
3. सा अध्यापने संलग्ना। (कस्याम्, कस्मिन्, केन)
4. नववर्षदेशीया सा फुलेमहोदयेन परिणीता। (कम्, केन, कस्य)
5. बालिकानां कृते सा अपरं विद्यालयम् आरभत। (केषाम्, कस्स, कासाम्)

उत्तरम्— 1. सा स्वविद्यालये कन्याभिः कथं आलपति?
2. कश्चित् जनः कस्याः उपरि धूलिम् क्षिपति?
3. सा कस्मिन् संलग्ना?
4. नववर्षदेशीया सा केन परिणीता।
5. कासां कृते सा अपरं विद्यालयम् आरभत।

कः रक्षति कः रक्षितः

प्रश्न: 1. उच्चारणं कुरुत्—(उच्चारण कीजिए—)

पञ्चाशत्	षष्ठिः	सप्ततिः	अशीतिः	नवतिः
त्रिपञ्चाशत्	द्वाषष्ठिः	चतुर्सप्ततिः	द्वयशीतिः	त्रिनवतिः
पञ्चपञ्चाशत्	चतुष्षष्ठिः	पञ्चसप्ततिः	चतुरशीतिः	पञ्चनवतिः
सप्तपञ्चाशत्	पञ्चषष्ठिः	सप्तसप्ततिः	पञ्चाशीतिः	षणवतिः
अष्टापञ्चाशत्	नवैषष्ठिः	अष्टासप्ततिः	नवाशीतिः	शतम्

उत्तरम्—छात्रः स्वयमेव उच्चारणं करिष्यति।

प्रश्न: 2. अधोलिखितेषु पदेषु प्रयुक्तां विभक्तिं वचनं च लिखत्—(निम्नलिखित पदों में प्रयुक्त विभक्ति और वचन लिखिए—)

पदानि	विभक्तिः	वचनम्
यथा— भ्रमणाय	चतुर्थी	एकवचनम्
वस्तूनि	.....	.....
प्लास्टिकेन	.....	.....
विकीर्णानि	.....	.....
मसियष्ट्या	.....	.....
स्यूतकेषु	.....	.....
काष्ठपीठे	.....	.....
पृथिव्याम्	.....	.....

उत्तरम्— पदानि

पदानि	विभक्तिः	वचनम्
वस्तूनि	प्रथमा/द्वितीया	बहुवचनम्
प्लास्टिकेन	तृतीया	एकवचनम्
विकीर्णानि	प्रथमा/द्वितीया	बहुवचनम्
मसियष्ट्या	तृतीया	एकवचनम्
स्यूतकेषु	सप्तमी	बहुवचनम्
काष्ठपीठे	सप्तमी	एकवचनम्
पृथिव्याम्	सप्तमी	एकवचनम्

प्रश्न: 3. एकपदेन उत्तरत्—(एक पद में उत्तर दीजिए—)

(क) मसियष्टी-जलकूपी-प्रभृतीनि वस्तूनि केन पदार्थेन निर्मितानि?

(ख) उपवनस्य द्वारे कानि क्षिप्तानि सन्ति?

(ग) मृत्तिकायां किं वस्तु न कदापि विनश्यति?

(घ) अस्माकं प्रयासः कस्य रक्षणे अपेक्षितः?

उत्तरम्— (क) प्लास्टिकेन, (ख) प्लास्टिकस्यूतकानि, (ग) प्लास्टिकम्, (घ) पर्यावरणस्य।

प्रश्न: 4. प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-(प्रश्नों के उत्तर लिखिए-)

- (क) चेनम्माया: सविधे कानि वस्तूनि आसन्?
- (ख) पूर्वं प्रायः केन पदार्थेन निर्मितानि वस्तूनि प्राप्यन्ते स्म?
- (ग) कानि कानि वस्तूनि पर्यावरणं दूषयन्ति?
- (घ) प्लास्टिकस्य मृत्तिकायां लयाभावात् किं भवति?

उत्तरम्- (क) चेनम्माया: सविधे कडकतम्, कुण्डलनम् केशबन्धः घटिपटिका, कडकणम् इति प्लास्टिकनिर्मितानि वस्तूनि आसन्।

- (ख) पूर्वं प्रायः कार्यसेन चर्मणा, लौहेन, लाक्षया मृत्तिकया च निर्मितानि वस्तूनि प्राप्यन्ते स्म।
- (ग) प्लास्टिक निर्मितानि स्यूतानि, जलकूप्यः, क्रीडनकानि कंकतानि, कङ्कणानि, केशबन्धादीनि च वस्तूनि पर्यावरणं दूषयन्ति।
- (घ) प्लास्टिकस्य मृत्तिकायां लयाभावात् अस्माकं पर्यावरणस्य कृते महती क्षतिः भवति।

प्रश्न: 5. अधोलिखितानां पदानां लकारं, पुरुषं वचनञ्च लिखत-(निम्नलिखित पदों के लकार, पुरुष और वचन लिखिए-)

यथा-	पदानि	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
	सन्ति	अस्	लट्लकारः	प्रथमपुरुषः	बहुवचनम्
	कुर्मः	.....	.....	.....	.....
	क्रीणाति	.....	.....	.....	.....
	पश्य	.....	.....	.....	.....
	आगच्छ	.....	.....	.....	.....
	प्रचलिष्यति	.....	.....	.....	.....

उत्तरम्- पदानि	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
कुर्मः	कृ	लट्लकारः	उत्तमपुरुषः	बहुवचनम्
क्रीणाति	क्री	लट्लकारः	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्
पश्य	दृश्	लोट्लकारः	मध्यमपुरुषः	एकवचनम्
आगच्छ	आ + गम्	लोट्लकारः	मध्यमपुरुषः	एकवचनम्
प्रचलिष्यति	प्र + चल्	लृट्लकारः	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्

प्रश्न: 6. मञ्जूषातः अङ्कानां कृते पदानि चिनुत-(मञ्जूषा में से अङ्कों के लिए पद चुनिए-)

चतुःपञ्चाशत्	सप्तषष्ठिः	द्वासप्ततिः	षडशीतिः
चतुर्नवतिः	सप्तनवतिः	पञ्चसप्ततिः	अष्टानवतिः

67	.....	86	.....
98	.....	97	.....
54	.....	72	.....
94	.....	75	.....

उत्तरम्- 67	सप्तषष्ठिः	86	षडशीतिः
98	अष्टानवतिः	97	सप्तनवतिः
54	चतुःपञ्चाशत्	72	द्वासप्ततिः
94	चतुर्नवतिः (चतुर्णवतिः)	75	पञ्चसप्ततिः

अतिरिक्त-अभ्यासः

(1) पाठाशं पठित्वा अधोदज्ञान् प्रश्नान् उत्तरत—(पाठाश को पढ़कर नीचे दिए गए प्रश्नों के उत्तर दीजिए—)

- कथनार् — भवतु, बहुधा प्रयुक्तस्य प्लास्टिकस्य दूरगामिनः घातकाः परिणामाः वयं न द्रष्टुं शक्नुमः। प्लास्टिकं कदपि न गलति, न च अपक्षीयते। यथा—अन्यानि वस्तुनि विनश्च मृत्तिकायां विलीयन्ते।
- चेनम्मा — प्लास्टिकस्य मृत्तिकायां लयभावात् अस्माकं पर्यावरणस्य कृते महती क्षतिः भवति।
- रिपच्ची — एकेन पदार्थेन अपरः पदार्थः सृज्यते, अथवा विनष्टं वस्तु मृत्तिकायां मिलति। परं प्लास्टिके इयं प्रक्रिया असम्भवा एव।
- परमिन्द्र — कल्पयतु, यदि शतं वर्षाणि यावत् प्लास्टिक-निर्मितानां पदार्थानां निर्माणप्रक्रिया पृथिव्यां प्रचलिष्यति तर्हि किं स्यात्? (सर्वाः सखेदं विमृशन्ति।)

I. एकपदेन उत्तरत—

1. किं कदपि न गलति?
2. कस्य घातकाः परिणामाः भविष्यन्ति?
3. प्लास्टिकं कस्यां न विलीयते?
4. कीदृशानां पदार्थानाम् निर्माणं पर्यावरणा घातकं भविष्यति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत—

1. प्लास्टिके का क्रिया असम्भवा।
2. प्लास्टिकस्य लयभावात् किं भवति?

III. भाषिककार्यम्—

1. 'अन्यानि वस्तुनि विनश्य मृत्तिकायां विलीयन्ते' इति वाक्ये—
  - (i) विलीयन्ते क्रियापदस्य कर्ता कः? _____ (अन्यानि, वस्तुनि, मृत्तिकायाम्)
  - (ii) अत्र किं विशेषणाम्? _____ (विनश्य, मृत्तिकायाम्, अन्यानि)
  - (iii) विनश्य = अत्र कः उपर्गः? कः च प्रत्ययः? _____
  - (iv) मृत्तिकायाम्—अत्र किं विभक्ति-वचनम्? _____
(द्वितीया एकवचनम्, सप्तमी एकवचनम्, द्वितीया बहुवचनम्)
2. पर्यायं लिखत— (i) धरातले = _____ (ii) वस्तुनि = _____
3. विपर्यायं लिखत— (i) लाभः = _____ (ii) सहर्षम् = _____
4. यथा निर्देशम् रिक्तस्थानानि पूरयत—
  - (i) स्यात् _____ धातुः _____ लकारः _____ पुरुषः _____ वचनम्
  - (ii) _____ अपक्षीयते _____ उपर्गः।
  - (iii) एकेन _____ विभक्तिः _____ वचनम्।

उत्तरम्—

- I. 1. प्लास्टिकम् 2. प्लास्टिकस्य 3. मृत्तिकायाम् 4. प्लास्टिक-निर्मितानाम्
- II. 1. एकेन पदार्थेन अपरः पदार्थः सृज्यते अथवा विनष्टं वस्तु मृत्तिकायां मिलति—एषा प्रक्रिया प्लास्टिके असम्भवा।
2. प्लास्टिकस्य मृत्तिकायां लयभावात् अस्माकं पर्यावरणस्य कृते महती क्षतिः भवति।
- III. 1. (i) वस्तुनि, (ii) अन्यानि, (iii) वि, ल्यप्, (iv) सप्तमी एकवचनम्,
2. (i) पृथिव्याम्, (ii) पदार्थः;
3. (i) क्षतिः (ii) सखेदम्
4. (i) अस्, विधिलिङ्, प्रथमः, एकवचनम्
(ii) अप
(iii) तृतीया, एकवचनम्

(2) मञ्जूषायाः उचितपदं चित्वा प्रत्येकं रिक्तस्थानं पूरयत—(मञ्जूषा से उचित पद चुनकर रिक्तस्थान भरिए—)

राजेलिन् — _____, आत्मानमपि पश्य।

चेनम्मा — आम्, _____। पश्यामि एव। मम सविधे ये कङ्कतम्,

कुण्डलम्। घटिपृष्ठिका कङ्गणम् इत्यादीनि सर्वाणि

किमसि ?

रिपञ्ची - इदम् ध्यातव्यं यत् एतानि सर्वाणि प्रायः प्लास्टिकेन

सन्ति।

कचनार् - पूर्वं तु प्रायः कार्पासेन, चर्मणा, लाक्षया मृत्तिकया वा निर्मितानि वस्तूनि प्राप्यन्ते स्म। अधुना तत् स्थाने प्लास्टिक-निर्मितानि वस्तूनि परितः सन्ति।

वस्तूनि, निर्मितानि, विकीर्णानि, वक्तुकामा, हला, कङ्गणम्, केशबन्धः, विराजन्ते, लौहेन, काष्ठेन।

उत्तरम्— हला, आम्, केशबन्धः, विराजन्ते, विराजन्ते वस्तुकामा, वस्तूनि, निर्मितानि, लौहेन, काष्ठेन, विकीर्णानि।

(3) अङ्कानां समक्षं मञ्जूषात्: उचितपदं चित्वा लिखत—(अड्कों के सामने मञ्जूषा से उचित पद चुनकर लिखिए—)

47	82	96 .....
53	60	93 .....
74	66	55 .....

त्रिपञ्चाशत्, द्वयशीतिः, त्रिनवतिः, पञ्चपञ्चाशत्, चतुर्स्सप्ततिः, सप्तचत्वारिंशत्, षट्षष्ठिः, षण्णवतिः, षष्ठिः;

उत्तरम्— 47 सप्तचत्वारिंशत् 82 द्वयशीतिः 96 षण्णवतिः:
53 त्रिपञ्चाशत् 60 षष्ठिः 93 त्रिनवतिः:
74 चतुर्स्सप्ततिः 66 षट्षष्ठिः 55 पञ्चपञ्चाशत्

(4) शब्दार्थानां मेलनम् कृत्वा लिखत—(शब्दों का अर्थ से मिलान कीजिए—)

एहि	हानिः
गृहीत्वा	समर्थः भवामः
क्षतिः	आवश्यकः
विमृशन्ति	आदाय
अपेक्षितः	नश्यति
अपक्षीयते	आगच्छ
शक्नुमः	विचारयन्ति

उत्तरम्— एहि = आगच्छ
गृहीत्वा = आदाय
क्षतिः = हानिः

विमृशन्ति	=	विचारयन्ति
अपेक्षितः	=	आवश्यकः
अपक्षीयते	=	नश्यति
शक्नुमः	=	समर्थः भवामः

(5) यथानिर्देशम् रिक्तस्थानि पूर्यत- (निर्देशानुसार रिक्त स्थान भरिए-)

	उपसर्गः	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
(क) 1. आलपन्ति-	.....	.....	.....	.....	.....
2. प्रविशन्ति-	.....	.....	.....	.....	.....
3. पश्य-	.....	.....	.....	.....	.....
4. प्रचलिष्यति-	.....	.....	.....	.....	.....
5. क्रीणाति-	.....	.....	.....	.....	.....
उत्तरम्- (क)	1. आ, लप्, लट्, प्रथमः, बहुवचनम्।				
2. प्र, विश्, लट्, प्रथमः, बहुवचनम्।					
3. दृश्-लोट्, मध्यमः, एकवचनम्।					
4. प्रचल्, लृट्, प्रथमः, एकवचनम्।					
5. क्री, लट्, प्रथमः, एकवचनम्।					
(ख) 1. लयाभावात्-	लिंगम्	विभक्तिः	वचनम्		
2. वस्तुनि-	.....	.....	.....		
3. मसियष्टयः	.....	.....	.....		
4. रक्षणे	.....	.....	.....		
5. सहयोगेन	.....	.....	.....		
उत्तरम्- (ख)	1. पुल्लिंगम्, पञ्चमी, एकवचनम्				
2. नपुंसकलिङ्गम्-प्रथमा/द्वितीया, बहुवचनम्।					
3. स्त्रीलिङ्गम्-प्रथमा, बहुवचनम्।					
4. नपुंसकलिंगम्-सप्तमी, एकवचनम्।					
5. पुल्लिंगम्-तृतीया, एकवचनम्।					

बहुविकल्पीयप्रश्नाः

(1) उचित विकल्पं चित्वा रेखाङ्कितपदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत- (उचित विकल्प चुनकर रेखांकित पद के आधार पर प्रश्ननिर्माण कीजिए-)

1. अत्र मृत्तिक्या निर्मितानि वस्तूनि प्राप्यन्ते। (केन, कया, कस्याः)
2. प्लास्टिकेन पर्यावरणस्य कृते महती क्षतिः भवति। (कम्, कस्याम्, कस्य)
3. कलमेषु मसियष्टयः प्रयुज्यन्ते। (कस्मिन्, कासु, केषु)
4. प्लास्टिक-निर्मितानि वस्तूनि परितः विकीर्णानि। (कुतः, कुत्र, कथम्)
5. तथा पञ्चाशत् मसियष्टयः प्रयुक्ताः। (कति, कतयः, कियत)

उत्तरम्- 1. अत्र कया निर्मितानि वस्तूनि प्राप्यन्ते?

2. प्लास्टिकेन कस्य कृते महती क्षतिः भवति?
3. मसियष्टयः केषु प्रयुज्यन्ते?
4. प्लास्टिक-निर्मितानि वस्तूनि कुत्र विकीर्णानि?
5. तथा कति मसियष्टयः प्रयुक्ताः?

(2) प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितपदं चित्वा वाक्यपूर्ति कुरुत- (दिए गए विकल्पों में से उचित पद चुनकर वाक्यपूर्ति कीजिए-)

1. _____ वर्षाणि जीवतु भवान्। (शतानि, शतम्, शत)
2. _____ पदार्थं अपरः पदार्थः सृज्यते। (एक, एकम्, एकेन)
3. एका छात्रा _____ मासेषु एकं कलमं क्रीणति। (त्रि, त्रयः, त्रिषु)
4. वर्षे तु प्रायः _____ कलमाः विलुप्यन्ते। (बहु, बहूनि, बहवः)
5. _____ कलमे कति मसियष्टयः प्रयुज्यन्ते? (एके, एकस्य, एकस्मिन्)
6. भवान् किं _____ अस्ति? (वक्तुकामा, वस्तुकामः, वक्तुकामः)
7. प्रिया कुत्र _____ अस्ति। (गन्तुकामा, गन्तुकामा, गन्तुकामः)

उत्तरम्- 1. शतम्, 2. एकेन, 3. त्रिषु, 4. बहवः, 5. एकस्मिन्, 6. वक्तुकामः, 7. गन्तुकामा।

हिमानयः

प्रश्न: 1. अथोलिखितानां प्रश्नानाम् एकपदेन उत्तराणि लिखत—(निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर एक पद में लिखिए—)

- (क) पृथिव्या: मानदण्डः कः?
- (ख) हिमालयः भारतस्य कस्यां दिशि वर्तते?
- (ग) इन्द्रोः किरणेषु कः निमज्जति?
- (घ) कुमारसभवमहाकाव्यस्य रचयिता कः?
- (ङ) हिमालयः गुहासु कं रक्षति?

उत्तरम्— (क) हिमालयः (ख) उत्तरस्याम् (ग) अङ्गः (घ) कालिदासः (ङ) अन्धकारम्।

प्रश्न: 2. अथोरेखाङ्कितेभ्यः पदेभ्यः प्रश्ननिर्माणं कुरुत—(नीचे रेखांकित पदों के आधार पर प्रश्नों का निर्माण कीजिए—)

- (क) हिमालयः उत्तरस्यां दिशि वर्तते।
- (ख) पृथिव्या: मानदण्डः हिमालयः अस्ति।
- (ग) कुमारसभवमहाकाव्यं कालिदासेन विरचितम्।
- (घ) अस्मिन् पाठे कविः हिमालयस्य वर्णनं करोति।

उत्तरम्— (क) हिमालयः कस्याम् दिशि वर्तते?

- (ख) पृथिव्या: मानदण्डः कः अस्ति?
- (ग) कुमारसभवमहाकाव्यं केन विरचितम्?
- (घ) अस्मिन् पाठे कविः कस्य वर्णनं करोति?

प्रश्न: 3. अथोलिखितेषु पदेषु सम्बिच्छेदं कुरुत—(निम्नलिखित पदों में संधि-विच्छेद कीजिए—)

अस्त्युत्तरस्याम्	= ..... + ...
नगाधिराजः	= ..... + ...
पूर्वापरौ	= ..... + ...
किरणेष्विव	= ..... + ...
यस्यातपवन्ति	= ..... + ...

उत्तरम्— अस्ति + उत्तरस्याम् नग + अधिराजः। पूर्व + अपरौ। किरणेषु + इव। यस्य + आतपवन्ति।

प्रश्न: 4. मञ्जूषातः शब्दान् चित्वा निदिव्यस्तस्थेषु लिखत—(मञ्जूषा से शब्द चुनकर दिए गए संतंभ के नीचे लिखिए—)

नगाधिराजः	दिशि	इन्द्रोः	सिद्धाः	करिभिः
किरणैः	द्रुमाणाम्	स्तुतक्षीरतया	क्षुद्रे	छायायाम्
गुहासु	महाकाव्ये	शृङ्गाणि	विघट्टितानाम्	मानदण्डः
प्रभवस्य	यः	घनानाम्	वृष्टिभिः	कालिदासेन

प्रथमा विभक्तिः	तृतीया विभक्तिः	षष्ठी विभक्तिः	सप्तमी विभक्तिः
यथा— यः	करिभिः	इन्द्रोः	गुहासु
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....

उत्तरम्— प्रथमा विभक्तिः	तृतीया विभक्तिः	षष्ठी विभक्तिः	सप्तमी विभक्तिः
नगाधिराजः	किरणैः	प्रभवस्य	दिशि
शृङ्गाणि	स्तुतक्षीरतया	द्रुमाणाम्	महाकाव्ये
सिद्धाः	वृष्टिभिः	घनानाम्	क्षुद्रे
मानदण्डः	कालिदासेन	विघट्टितानाम्	छायायाम्

प्रश्नः 5. अधोलिखितानि पदानि आधृत्य वाक्यानि रचयत्—(निम्नलिखित पदों के आधार पर वाक्यों की रचना कीजिए—)

पृथिव्या: — .....

हिमालये — .....

गुहासु — .....

इन्दोः — .....

छायायाम् — .....

उत्तरम्— शब्दाः वाक्यानि

पृथिव्या: हिमालयः पृथिव्या: मानदण्डः इव अस्ति।

हिमालये हिमालये ऋषयः अतपन्।

गुहासु पुरा हिमालयस्य गुहासु ऋषयः अवसन्।

इन्दोः इन्दोः किरणेषु शीतलता भवति।

छायायाम् पथिकः वृक्षस्य छायायाम् विश्राम्यति।

अतिरिक्त-अभ्यासः

(1) शब्दार्थान् मेलयत्—(शब्दार्थों का परस्पर मेल कीजिए—)

नगाधिराजः शिखराणि

तोयनिधी मेघानाम्

इन्दोः समुद्रौ

घनानाम् अपहर्तुम्/दूरीकुर्तुम्

करिभिः पर्वतराजः

सानूनि चन्द्रस्य

विनेतुम् गजैः

उत्तरम्— नगाधिराजः = पर्वतराजः

तोयनिधी = समुद्रौ

इन्दोः = चन्द्रस्य

घनानाम् = मेघानाम्

करिभिः = गजैः

सानूनि = शिखराणि

विनेतुम् = अपहर्तुम्/दूरीकर्तुम्

(2) सन्धिः विच्छेदः वा क्रियताम्—(सन्धि अथवा सन्धिविच्छेद कीजिए—)

1. अस्त्युत्तरस्यां = ... + ...

2. निमज्जति+इन्दोः = ...

3. किरणेष्विवाङ्कः = ... + ... + ...

4. यस्य+आतपवन्ति = ...

5. वृष्टिभिराश्रयन्ते = ... + ...

6. क्षुद्रेष्टपि = ... + ...

7. पूर्वापरौ = ... + ...

उत्तरम्— 1. अस्ति+उत्तरस्याम्, 2. निमज्जतीन्दोः, 3. किरणेषु+इव+अङ्कः, 4. यस्यातपवन्ति, 5. वृष्टिभिः+आश्रयन्ते, 6. क्षुद्रे+अपि, 7. पूर्व+अपरौ।

(3) एकपदेन उत्तरत—(एकपद में उत्तर दीजिए—)

1. कः अनन्तरलप्रभवः अस्ति?

2. किं हिमालयस्य सौन्दर्यवैभवं न नाशयति?

3. एकः हि दोषः कस्मिन् निमज्जति?

4. सिद्धाः कापिः उद्गम्नाः भूत्वा आतपयुक्तानि शिखराणि आश्रयन्ते?

5. हिमालयः अन्धकारं कुत्रिकासु रक्षति?

6. केषाम् गन्धः हिमलायस्य शृंगाणि सुरभीकरोति?

7. हिमालयः कस्या: मानदण्डः इव?

उत्तरम्— 1. हिमालयः, 2. हिमम्, 3. गुणसन्निपाते, 4. वृष्टिभिः, 5. गुहासु, 6. सरलद्रुमाणम्, 7. पृथिव्याः।

(4) अधोवत्तानां पदानां लिङ्गं विभक्ति वचनं च लिखत—(निम्नलिखित पदों के विभक्ति, लिंग व वचन लिखिए—)

1. पृथिव्याः लिंगम् विभक्तिः वचनम्

2. इन्द्रोः

3. यस्य

4. वृष्टिभिः

5. शृङ्गाणि

6. गुहासु

7. क्षुद्रे

उत्तरम्— 1. स्त्रीलिंगम्, षष्ठी, एकवचनम्।

2. पुर्णिलिंगम्, षष्ठी, एकवचनम्।

3. पुर्णिलिंगम्, षष्ठी, एकवचनम्।

4. स्त्रीलिंगम्, तृतीया, बहुवचनम्।

5. नपुंसकलिंगम्, प्रथमा/द्वितीया, बहुवचनम्।

6. स्त्रीलिंगम्, सप्तमी, बहुवचनम्।

7. पुर्णिलिंगम्, सप्तमी, एकवचनम्।

(5) मञ्जूषायाः सहायता श्लोकान्वयम् पूरयत (मञ्जूषा की सहायता से श्लोकों का अन्वय पूरा कीजिए—)

(क) _____ नाम नगाधिराजः _____ अस्ति। (असौ) पूर्वापरौ तोयनिधि वगाहय _____ मानदण्डः इव _____ दिशि स्थितः।

पृथिव्याः, देवतात्मका, उत्तरस्यां, हिमालयः

उत्तरम्— (क) हिमालयः, देवतात्मा, पृथिव्याः, उत्तरस्याम्।

(ख) एकः हि _____ गुणसन्निपाते: इन्द्रोः _____ अङ्गः इव _____।

दोषः, किरणेषु, निमज्जति

उत्तरम्— (ख) किरणेषु, दोषः, निमज्जति।

बहुविकल्पीयप्रश्नाः

(1) श्लोकस्य शुद्धं भावार्थं चिनुत—(शुद्ध भावार्थं चुनिए—)

अनन्तरत्लप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम्।

1. हिमम् हिमालय—पर्वतस्य शोभां नाशयति।

2. हिमालये अनेकानि रत्नानि सन्ति, तैः च हिमालयस्य शोभा भवति।

3. हिमालयात् अनेकेषां रत्नानां उत्पत्तिः भवति। यद्यपि अयं पर्वतः हिमेन आच्छादितः तथापि अस्य शोभा न नश्यति।

उत्तरम्— हिमालयात् अनेकेषां रत्नानाम् उत्पत्तिः भवति। यद्यपि अयं पर्वतः हिमेन आच्छादितः तथापि अस्य शोभा न नश्यति।

(2) अद्योलिखितं श्लोकांशं पठत प्रश्नान् च उत्तरत—(श्लोकांशं पढ़िए और प्रश्नों के उत्तर दीजिए—)

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम्।

I. एकपदेन उत्तरतः

1. कः रक्षति? _____ (दिवाकरः, हिमालयः)

2. अयं कम् रक्षति? _____ (दिवाभीतम्, अन्धकारः)

II. एकवाक्येन उत्तरतः

1. हिमालयः अन्धकारं कस्मात् रक्षति?

2. अन्धकारः कुत्र लीनः?

III. यथानिर्देशम् रिक्तस्थानपूर्ति कुरुत।

1. _____ (एकवचनम्) _____ (द्विवचनम्) गुहासु।
2. दिवाभीतमिव = _____ (दिवा+भीतमिव, दिवाभीतम्+इव, दिवाभीतम्+एव)
3. पर्यायं चित्वा लिखत। सूर्यः = _____ (दिवाकरात्, दिवाकरः दिवाकरम्)
4. अन्धकारम् = _____ (प्रथमा विभक्ति, एकवचनम्, द्वितीया विभक्ति, एकवचनम्)
5. गुहासु _____ लीनः। (अन्धकारः, दिवाकरः)

उत्तरम्-

- I. 1. हिमालयः 2. अन्धकारम्
- II. 1. हिमालयः दिवाकरात् अन्धकारम् रक्षति।
2. अन्धकारः गुहासु लीनः।
- III. 1. गुहायाम्, गुहयोः, 2. दिवाभीतम्+इव, 3. दिवाकरः, 4. द्वितीया विभक्तिः; एकवचनम्, 5. अन्धकारः।

आर्यभट्टः

प्रश्नः 1. एकपदेन उत्तरत्—(एक पद में उत्तर दीजिए—)

- (क) सूर्यः कस्यां दिशायाम् उदेति?
- (ख) आर्यभट्टस्य वेधशाला कुत्र आसीत्?
- (ग) महान् गणितज्ञः ज्योतिर्विच्च कः अस्ति?
- (घ) आर्यभट्टेन कः ग्रन्थः रचितः?
- (ङ) अस्माकं प्रथमोपग्रहस्य नाम किम् अस्ति?

उत्तरम्— (क) पूर्वदिशायाम् (पूर्वस्याम्)

- (ख) उपपाटलिपुत्रम् (पाटलिपुत्रे)
- (ग) आर्यभट्टः
- (घ) आर्यभटीयम्
- (ङ) आर्यभटः

प्रश्नः 2. सन्धिविच्छेदं कुरुत—(सन्धि-विच्छेद कीजिए—)

ग्रन्थोऽयम्	= ..... + ...
सूर्याचलः	= ..... + ...
तथैव	= ..... + ...
कालातिगामिनी	= ..... + ...
प्रथमोपग्रहस्य	= ..... + ...

उत्तरम्— ग्रन्थोऽयम् = ग्रन्थः + अयम्

सूर्याचलः	= सूर्य + अचलः
तथैव	= तथा + एव
कालातिगामिनी	= काल + अतिगामिनी
प्रथमोपग्रहस्य	= प्रथम + उपग्रहस्य

प्रश्नः 3. अधोलिखितपदानां विपरीतार्थकपदानि लिखत—(निम्नलिखित पदों के विपरीतार्थक पद लिखिए—)

उदयः	.....
अचलः	.....
अन्धकारः	.....
स्थिरः	.....
समादरः	.....

उत्तरम्— उदयः — अस्तः

अचलः	— गतिशीलः (चलः)
अन्धकारः	— प्रकाशः
स्थिरः	— गतिशीलः
समादरः	— निरादरः (उपहासः)

प्रश्नः 4. अधोलिखितानि पदानि आधृत्य वाक्यानि रचयत—(निम्नलिखित पदों के आधार पर वाक्यों की रचना कीजिए—)

साम्प्रतम्	— .....
निकषा	— .....
परितः	— .....
उपविष्टः	— .....
कर्मभूमिः	— .....
वैज्ञानिकः	— .....

उत्तरम्— साम्प्रतं छात्राः कक्षायाम् पठन्ति।

- जलम् निकषा जीवाः गच्छन्ति।
- बालाः गृहम् परितः भ्रमन्ति।
- मार्गे उपविष्टः बालकः रोदति।
- संसारः एव जीवानां कर्मभूमिः वर्तते।
- आर्यभटः भारतस्य प्राचीनः वैज्ञानिकः आसीत्।

प्रश्न: 5. मञ्जूषातः पदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत्—(मञ्जूषा से पदों को लेकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए—)

नौकाम् पृथिवी तदा चला अस्तं

- (क) सूर्यः पूर्वदिशायाम् उदेति पश्चिमदिशि च ..... गच्छति।
  - (ख) सूर्यः अचलः पृथिवी च .....।
  - (ग) ..... स्वकीये अक्षे घूर्णति।
  - (घ) यदा पृथिव्या: छायापातेन चन्द्रस्य प्रकाशः अवरुद्धते ..... चन्द्रग्रहणं भवति।
  - (ङ) नौकायाम् उपविष्टः मानवः ..... स्थिरामनुभवति।
- उत्तरम्—**
- (क) सूर्यः पूर्वदिशायाम् उदेति पश्चिमदिशि च अस्तं गच्छति।
  - (ख) सूर्यः अचलः पृथिवी च चला।
  - (ग) पृथिवी स्वकीये अक्षे घूर्णति।
  - (घ) यदा पृथिव्या: छायापातेन चन्द्रस्य प्रकाशः अवरुद्धते तदा चन्द्रग्रहणं भवति।
  - (ङ) नौकायाम् उपविष्टः मानवः नौकां स्थिरामनुभवति।

प्रश्न: 6. उदाहरणानुसारं पदपरिचयं ददत्—(उदाहरणों के अनुसार पदों का परिचय दीजिए—)

पदानि	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
यथा— चन्द्रस्य	पुंलिङ्गः	षष्ठी	एकवचनम्
वेधशालायाम्	.....	.....	.....
पृथिवी	.....	.....	.....
परम्परया	.....	.....	.....
त्रीणि	.....	.....	.....
छायापातेन	.....	.....	.....

उत्तरम्— पदानि	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
वेधशालायाम्	स्त्रीलिङ्गम्	सप्तमी	एकवचनम्
पृथिवी	स्त्रीलिङ्गम्	प्रथमा	एकवचनम्
परम्परया	स्त्रीलिङ्गम्	तृतीया	एकवचनम्
त्रीणि	नपुंसकलिङ्गम्	प्रथमा/द्वितीया	बहुवचनम्
छायापातेन	पुंलिङ्गम्	तृतीया	एकवचनम्

प्रश्न: 7. 'मति' शब्दस्य रूपाणि पूरयत्—('मति' शब्द के रूप पूरे कीजिए—)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	मतिः	मती	मतयः
द्वितीया	मतिम्	.....	मतीः
तृतीया	मत्या	मतिभ्याम्	.....
चतुर्थी	.....	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
पञ्चमी	मत्याः, मतेः	.....	.....
षष्ठी	.....	मत्योः	मतीनाम्
सप्तमी	मत्याम्	मत्योः	मतिषु
सम्बोधनम्	.....!	हे मती!	हे मतयः!

उत्तरम्— विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	मतिः	मती	मतयः
द्वितीया	मतिम्	मती	मतीः
तृतीया	मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः
चतुर्थी	मत्यै, मतये	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
पञ्चमी	मत्याः, मतेः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
षष्ठी	मत्याः, मतेः	मत्योः	मतीनाम्
सप्तमी	मत्याम्, मतौ	मत्योः	मतिषु
सम्बोधनम्	हे मतिः!	हे मती!	हे मतयः!

अतिरिक्त-अभ्यासः

(१) पाठांशम् पठत प्रश्नान् च उत्तरत—(पाठांश पढ़िए और प्रश्नों के उत्तर दीजिए—)
 पूर्वदिशायाम् उदेति सूर्यः पश्चिमदिशायां च अस्तं गच्छति इति दृश्यते हि लोके। परं न अनेन
 अवबोध्यमस्ति यत्स्यां गतिशील इति। सूर्योऽचलः पृथिवी च चला या स्वकीये अक्षे घूर्णति इति
 साम्रांतं सुस्थापितः सिद्धान्तः। सिद्धान्तोऽयं प्राथम्येन येन प्रवर्तितः, स आसीत् महान् गणितज्ञः
 ज्योतिर्विच्च आर्यभटः। पृथिवी स्थिरा वर्तते इति परम्परया प्रचलिता रूढिः तेन प्रत्यादिष्टा।

- I. १. सूर्यः कस्याम् दिशायाम् उदेति?
- २. महान् गणितज्ञः ज्योतिर्विच्च च कः आसीत्?
- ३. कः अचलः अस्ति?
- ४. स्वकीये अक्षे का घूर्णति?
- II. १. का प्रचलिता रूढिः आर्यभटेन प्रत्यादिष्टा?
- २. कः सिद्धान्तः सर्वप्रथम् तेन प्रवर्तितः?

III. भाषिकार्यम्—

- 1. 'पृथिवी स्थिरा वर्तते' इति वाक्ये—
  - (i) 'वर्तते' क्रियापदस्य कः कर्ता? (पृथिवी, स्थिरा)
  - (ii) किं विशेषण पदम् अत्र प्रयुक्तम्?
  - (iii) 'अस्ति' इति क्रियापदस्य कः पर्याय अत्र प्रयुक्तः?
- 2. विलोमपदं चित्वा लिखत—
  - (i) पूर्वदिशायाम् _____
  - (ii) चलः _____
- 3. सन्धिः विच्छेदः वा क्रियताम्—
  - (i) प्रति+आदिष्टा = _____
  - (ii) सूर्योऽचलः = _____ + _____
- 4. उपसर्गम् निर्दिशत—
  - (i) प्रचलिता _____
  - (ii) अवबोध्यम् _____

उत्तरम्—

- I. १. पूर्वदिशायाम्   २. आर्यभटः ३. सूर्यः   ४. पृथिवी
- II. १. पृथिवी स्थिरा वर्तते इति प्रचलिता रूढिः आर्यभटेन प्रत्यादिष्टा।
 २. सूर्यः अचलः पृथिवी च चला इति सिद्धान्तः सर्वप्रथमम् आर्यभटेन प्रवर्तितः।
- III. १. (i) पृथिवी   (ii) स्थिरा   (iii) वर्तते
 २. (i) पश्चिमदिशायाम्   (ii) अचलः
 ३. (i) प्रत्यादिष्टा   (ii) सूर्यः+अचलः
 ४. (i) प्र   (ii) अव

(२) मञ्जूषा: सहायतया अनुच्छेदपूर्ति कुरुत—(मञ्जूषा की सहायता से अनुच्छेद पूरा कीजिए—)
 समाजे _____ विचाराणां स्वीकारे प्रायः सामान्यजनाः _____ अनुभवन्ति। भारतीयज्योमितःशास्त्रे
 तथैव आर्यभटस्यापि _____ अभवत्। तस्य _____ उपेक्षिताः। स पण्डितम्भन्यानाम्
 जाताः। _____ वैज्ञानिकैः तस्य सिद्धान्ते समादरः प्रकटितः।

उपहासपात्रम्, विरोधः, नूतनानाम्, आधुनिकैः, काठिन्यम्, सिद्धान्ताः

उत्तरम्— नूतनानाम्, काठिन्यम्, विरोधः, सिद्धान्ताः, उपहासपात्रम्, आधुनिकैः

(३) शब्दार्थान् मेलयत—(शब्दों का अर्थ से मिलान कीजिए—)

आकलनम्	समीपे
लोके	अचला
स्थिरा	प्रचलित-प्रथा
चलः	सर्वप्रथमम्
निकषा	गतिशीलः
रूढिः	संसारे
प्राथम्येन	गणना

उत्तरम्-	आकलनम्	गणना
लोके	=	संसारे
स्थिरा	=	अचला
चलः	=	गतिशीलः
निकषा	=	समीपे
रुद्धिः	=	प्रचलित-प्रथा
प्राथम्येन	=	सर्वप्रथमम्

(4) अथोदातानां पदानाम् लिङ्गम् विभक्ति वचनं च लिखत्-(निम्नलिखित पदों के लिंग, विभक्ति व वचन लिखिए-)

	लिंगम्	विभक्तिः	वचनम्
1.	पृथिव्या	.....	.....
2.	दृष्टिः	.....	.....
3.	पदार्थान्	.....	.....
4.	पद्मत्या	.....	.....
5.	कारणात्	.....	.....
उत्तरम्-	1. स्त्रीलिंगम्	षष्ठी	एकवचनम्
	2. स्त्रीलिंगम्	प्रथमा	एकवचनम्
	3. पुरुलिंगम्	द्वितीया	बहुवचनम्
	4. स्त्रीलिंगम्	तृतीया	एकवचनम्
	5. नपुंसकलिंगम्	पञ्चमी	एकवचनम्

(5) सन्धिः विच्छेदः वा क्रियताम्-(सन्धि अथवा विच्छेद कीजिए-)

1. तथैव = _____ + _____
  2. इति + अस्मिन् = _____
  3. सिद्धान्तोऽयम् = _____ + _____
  4. उप+ईक्षिताः = _____
  5. पुनरपि = _____ + _____
- उत्तरम्-
1. तथा + एव
  2. इत्यास्मिन्
  3. सिद्धान्तः + अयम्
  4. उपेक्षिताः
  5. पुनः + अपि

बहुविकल्पीयप्रश्नाः

(१) प्रदत्त-विकलेभ्यः उचितपदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत्—(दिए गए विकल्पों से उचित पद चुनकर रिक्त स्थान भरिए—)

1. अस्माकम् प्रथमोपग्रहस्य नाम _____ अस्ति। (आर्यभटम्, आर्यभटीयम्, आर्यभटः)
  2. नौकायाम् उपविष्टः जनः _____ स्थिराम् अनुभवति। (नदीम्, पृथिवीम्, नौकाम्)
  3. ग्रहणे सूर्यचन्द्रपृथिवी इति त्रीणि एव _____ । न (कारणम्, कारणाः, कारणानि)
  4. पृथ्वीसूर्योः मध्ये समागतस्य चन्द्रस्य छायापातेन _____ भवति। (सूर्यग्रहणम्, चन्द्रग्रहणम्, काठिन्यम्)
  5. आर्यभटस्य _____ पाटलिपुत्रं निकषा आसीत्। (गोशाला, पाठशाला, वेधशाला)
  6. तेन आर्यभटीयम् इति _____ रचितः। (उपग्रहः, ग्रन्थः, सिद्धान्तः)
  7. आर्यभटः _____ ज्योतिर्विद् गणितज्ञः च आसीत्। (महान्, महानः, महान्)
- उत्तरम्— 1. आर्यभटः, 2. नौकाम्, 3. कारणानि, 4. सूर्यग्रहणम्, 5. वेधशाला, 6. ग्रन्थः, 7. महान्।
- (२) उचितं पदं चित्वा रेखाङ्कितपदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत्—(उचित पद चुनकर रेखांकित पद के आधार पर प्रश्न-निर्माण कीजिए—)
1. सूर्यः पश्चिदिशायाम् अस्तं गच्छति? (कस्मिन्, काम्, कस्याम्)
  2. मानवः पृथिवी स्थिराम् अनुभवति। (कम्, काम्, किम्)
  3. गणितज्योतिषशास्त्रे संख्यानाम् आकलनं महत्वम् आदधाति। (केषाम्, कासाम्, कस्याः)
  4. यदा पृथिव्याः छायापातेन चन्द्रस्य प्रकाशः अवरुद्ध्यते तदा चन्द्रग्रहणं भवति। (कः, का, किम्)
  5. आर्यभटस्य योगदानं गणित-ज्योतिषा सम्बद्धं वर्तते। (कया, केन, किम्)

- उत्तरम्—
1. सूर्यः कस्यां दिशायाम् अस्तं गच्छति?
  2. मानवः काम् स्थिराम् अनुभवति?
  3. गणितज्योतिषशास्त्रे कासाम् आकलनम् महत्वम् आदधाति?
  4. यदा पृथिव्याः छायापातेन चन्द्रस्य प्रकाशः अवरुद्ध्यते तदा किम् भवति?
  5. आर्यभटस्य योगदानं केन सम्बद्धं वर्तते?

(३) शब्दस्य अथवा धातोः उचितरूपं चित्वा रिक्तस्थाने लिखत्—(शब्द अथवा धातु का उचित रूप चुनकर रिक्तस्थान में लिखिए—)

- (क)
1. गति—तृतीया एकवचनम् ..... (गतिना, गत्या, गतिम्)
  2. अस्मद्—द्वितीया एकवचनम् ..... (मम्, मम्, माम्)
  3. परम्परा—षष्ठी एकवचनम् ..... (परम्परस्य, परम्परायाः, परम्पराया)
  4. सूर्यग्रहण-प्रथमा एकवचनम् ..... (सूर्यग्रहण, सूर्यग्रहणः, सूर्यग्रहणम्)
  5. पृथिव्या—षष्ठी एकवचनम् ..... (पृथिव्या, पृथिवस्य, पृथिव्याः)

उत्तरम्—

1. गत्या
  2. माम्
  3. परम्परायाः
  4. सूर्यग्रहणम्
  5. पृथिव्याः
- (ख)
1. अनु+भू-लड् प्रथम पुरुषः; बहुवचनम् ..... (अनुभूवन्, अनुभवन्तिस्म, अन्वभवन्)
  2. अस्-लट्-उत्तम पुरुषः; बहुवचनम् ..... (स्म, स्पः, समः)
  3. कृ-विधिलिङ्ग-उत्तम पुरुषः ..... (कुर्याम्, कुर्याम्, कुर्यानः)
  4. वृत्-लट्-प्रथम पुरुषः ..... (वर्ते, वर्तते, वर्तसे)
  5. रच्-लड्-उत्तम पुरुषः ..... (अरचत्, अरचयत्, अरचयम्)

उत्तरम्—

1. अन्वभवन्
2. स्मः
3. कुर्याम्
4. वर्तते
5. अरचयम्

प्रहेतिका:

प्रश्न: 1. श्लोकांशेषु रिक्तस्थानानि पूरयत्—(श्लोकांशों में रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए—)

- (क) सीमन्तिनीषु का ..... राजा ..... गुणोत्तमः।
- (ख) कं सञ्जघान ..... का ..... गङ्गा?
- (ग) के ..... कं ..... न बाधते शीतम्।
- (घ) वृक्षाग्रवासी न च ..... न च शूलपाणिः।

उत्तरम्— (क) सीमन्तिनीषु का शान्ता राजा कोऽभूत् गुणोत्तमः।

- (ख) कं सञ्जघान कृष्णः का शीतलवाहिनी गङ्गा?
- (ग) के दारपोषणरताः कं बलवन्तं न बाधते शीतम्।
- (घ) वृक्षाग्रवासी न च पक्षिराजः त्रिनेत्रधारी न च शूलपाणिः।

प्रश्न: 2. श्लोकांशान् योजयत्—(श्लोकांशों का मिलान कीजिए—)

(क)

किं कुर्यात् कातरो युद्धे
विद्वद्भिः का सदा वन्द्या
कं सञ्जघान कृष्णः
कथं विष्णुपदं प्रोक्तं

(ख)

अत्रैवोक्तं न बुध्यते।
तक्रं शक्रस्य दुर्लभम्।
मृगात् सिंहः पलायते।
काशीतलवाहिनी गङ्गा।

उत्तरम्—

(क)

किं कुर्यात् कातरो युद्धे
विद्वद्भिः का सदा वन्द्या
कं सञ्जघान कृष्णः
कथं विष्णुपदं प्रोक्तं

(ख)

मृगात् सिंहः पलायते।
अत्रैवोक्तं न बुध्यते।
का शीतलवाहिनी गङ्गा।
तक्रं शक्रस्य दुर्लभम्।

प्रश्न: 3. उपयुक्तकथनानां समक्षम् ‘आम्’ अनुपयुक्तकथनानां समक्षं ‘न’ इति लिखत—(उपयुक्त कथनों के सामने ‘आम्’ और अनुपयुक्त कथनों के सामने ‘न’ लिखिए—)

यथा — सिंहः करिणां कुलं हन्ति।

आम्

(क) कातरो युद्धे युद्ध्यते।

(ख) कस्तूरी मृगात् जायते।

(ग) मृगात् सिंहः पलायते।

(घ) कंसः जघान कृष्णम्।

(ङ) तक्रं शक्रस्य दुर्लभम्।

(च) जयन्तः कृष्णस्य पुत्रः।

उत्तरम्— (क) कातरो युद्धे युद्ध्यते। — न

(ख) कस्तूरी मृगात् जायते। — आम्

(ग) मृगात् सिंहः पलायते। — न

(घ) कंसः जघान कृष्णम्। — न

(ङ) तक्रं शक्रस्य दुर्लभम्। — आम्

(च) जयन्तः कृष्णस्य पुत्रः। — न

प्रश्न: 4. अधोलिखितानां पदानां लिङ्, विभक्तिं वचनज्य लिखत्-(निम्नलिखित पदों के लिङ्, विभक्ति और वचन लिखिए-)

पदानि	लिङ्	विभक्ति:	वचनम्
यथा-			
करिणाम्	पुँलिङ्गम्	षष्ठी	बहुवचनम्
कस्तूरी	.....	.....	.....
युद्धे	.....	.....	.....
सीमन्तिनीषु	.....	.....	.....
बलवन्तम्	.....	.....	.....
शूलपाणिः	.....	.....	.....
शक्रस्य	.....	.....	.....
उत्तरम्- पदानि	लिङ्	विभक्ति:	वचनम्
कस्तूरी	स्त्रीलिङ्गम्	प्रथमा	एकवचनम्
युद्धे	पुलिङ्गम्	सप्तमी	एकवचनम्
सीमन्तिनीषु	स्त्रीलिङ्गम्	सप्तमी	बहुवचनम्
बलवन्तम्	पुलिङ्गम्	द्वितीया	एकवचनम्
शूलपाणिः	पुलिङ्गम्	प्रथमा	एकवचनम्
शक्रस्य	पुलिङ्गम्	षष्ठी	एकवचनम्

प्रश्न: 5. कोष्ठकान्तर्गतानां पदानामुपयुक्तविभक्तिप्रयोगेन अनुच्छेदं पूर्यत्-(कोष्ठक पदों में उपयुक्त विभक्ति का प्रयोग करके अनुच्छेद पूरा कीजिए-)

एकः काकः .....(आकाश) उद्घयमानः आसीत्। तुषार्त सः .....(जल) अन्वेषणं करोति। तदा सः .....(घट) अल्प .....(जल) पश्यति। सः .....(उपल) आनीय .....(घट) पातयति। जलं .....(घट) उपरि आगच्छति। .....(काक) सानन्दं जलं पीत्वा तृप्यति।

उत्तरम्- आकाशं, जलस्य, घटे, जलम्, उपलानि/उपलान्, घटे, घटे, काकः।

अतिरिक्तः अभ्यासः

(1) पद्यांशं पठत प्रश्नान् च उत्तरत- (पद्यांशं पढ़िए और प्रश्नों के उत्तर दीजिए-)

सीमन्तिनीषु का शान्ता?

राजा कोऽभूत् गुणोत्तमः?

विद्वद्भिः का सदा वन्द्या?

अत्रैवोक्तं न बुध्यते

I. एकपदेन उत्तरत।

1. गुणोत्तमः राजा कः अभवत्?

2. सीमन्तिनीषु का शान्ता?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत।

1. विद्वद्भिः का सदा वन्द्या?

III. भाषिककार्यम्

1. 'राजा कोऽभूत् गुणोत्तमः इति श्लोकांशे किम् विशेषणपदम्? _____

(राजा, गुणोत्तमः, अभूत्)

2. पर्यायपदं लिखत-

(i) नारीषु = _____ (ii) पूजनीया/वन्दनीया

3. सन्धिः विच्छेदः वा क्रियताम्-

(i) गुण + उत्तमः = _____ (ii) अत्रैवोक्तम् = _____ + _____ + _____

उत्तरम्-

I. 1. रामः 2. सीता

II. विद्वद्भिः विद्या सदा वन्द्या।

III. 1. गुणोत्तमः

2. (i) सीमन्तिनीषु (ii) वन्द्या

3. (i) गुणोत्तमः (ii) अत्र + एव + उक्तम्

(2) मञ्जूषातः शब्दार्थं चित्वा रिक्तस्थाने लिखत—(मञ्जूषा से शब्द चुनकर रिक्त स्थान में लिखिए—)

गरुडः:	ज्ञायते	इंद्रः	शिवः	शंकरः	गजानाम्	पातुंयोग्यम्
--------	---------	--------	------	-------	---------	--------------

1. शक्रः .....
  2. त्रिनेत्रधारी .....
  3. करिणाम् .....
  4. पक्षिराजः .....
  5. पेयम् .....
  6. शूलपाणिः .....
  7. बुध्यते .....
- उत्तरम्—
1. इंद्र ..... 5. पातुम् योग्यम्
  2. शिवः ..... 6. शंकरः
  3. गजानाम् ..... 7. ज्ञायते
  4. गरुडः:

(3) श्लोकांशेषु रिक्तस्थानानि पूरयत—(श्लोकांशों में रिक्त स्थान भरिए—)

1. का शीतलवाहिनी _____ ?
  2. मृगात् _____ पलायते।
  3. जलं च विघ्नं घटो न _____ ।
  4. किं कुर्यात् _____ युद्धे।
  5. _____ कोऽभूत् गुणोत्तमः।
- उत्तरम्—
1. गङ्गा ..... 2. सिंहः ..... 3. मेघः ..... 4. कातरः ..... 5. राजा
- (4) अथोदत्तानाम् पदानां लिंगम् विभक्तिं वचनं च निर्दिशत—(निम्नलिखित पदों के लिंग, विभक्ति व वचन निर्दिष्ट कीजिए—)

लिंगम्	विभक्तिः	वचनम्
1. कस्मात्	—	—
2. विद्वद्भिः	—	—
3. कस्य	—	—
4. सिद्धयोगी	—	—
5. सीमन्तिनीषु	—	—
6. वृक्षाग्रवासी	—	—
7. शीतम्	—	—

उत्तरम्—	1. पुर्लिंगम्	पञ्चमी	एकवचनम्
	2. पुर्लिंगम्	तृतीया	बहुवचनम्
	3. पुर्लिंगम्	षष्ठी	एकवचनम्
	4. पुर्लिंगम्	प्रथमा	एकवचनम्
	5. स्त्रीलिंगम्	सप्तमी	बहुवचनम्
	6. पुर्लिंगम्	प्रथमा	एकवचनम्
	7. नपुंसकलिंगम्	प्रथमा	एकवचनम्

बहुविकल्पीयप्रश्नाः

(1) एकपदेन उत्तरत—(एकपदम् में उत्तर दीजिए—)

1. कस्तूरी कस्मात् जायते? ..... (सिंहात्, गजात्, मृगात्)
2. को हन्ति करिणां कुलम्? ..... (सिंहः, शृगालः, मृगः)
3. कृष्णः कं सज्जघान? ..... (रामम्, रावणम्, कंसम्)
4. कातरो युद्धे किं कुर्यात्? ..... (युद्धम्, पलायनम्, गर्वम्)
5. भोजनान्ते किं पेयम्? ..... (दुग्धम्, जलम्, तक्रम्)
6. जयन्तः कस्य सुतः? ..... (शिवस्य, शक्रस्य, कृष्णस्य)
7. शीतं कं न बाधते? ..... (बलवन्तम्, धनवन्तम्, कंबलवन्तम्)

- उत्तरम्— 1. मृगात्   2. सिंहः   3. कंसम्   4. पलायनम्
5. तक्रम्   6. शक्रस्य   7. कंबलवन्तम्/कम्बलयुक्तम्

(2) उचितपंदं चित्वा प्रश्ननिर्माणं कुरुत—(उचित पद चुनकर प्रश्न निर्माण कीजिए—)

1. सिंहात् मृगः पलायते। (कुतः, कस्मात्, केन)
2. सिंह करिणां कुलं हन्ति। (कर्स्य, कयोः, केषाम्)
3. गरुडः पक्षिराजः अस्ति। (कः, किं, का)
4. भोजनान्ते तक्रम् पेयम्। (कः, किम्, कम्)
5. विद्वरिखः विद्या वन्द्या। (केन, काभिः, कैः)

उत्तरम्— 1. मृगः कस्मात् पलायते?

2. सिंहः केषाम् कुलं हन्ति?
3. कः पक्षिराजः अस्ति?
4. भोजनान्ते किं पेयम्?
5. विद्या कैः वन्द्या?